

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kennis, macht en moraal : de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005

van de Beek, J.H.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van de Beek, J. H. (2010). *Kennis, macht en moraal : de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van migratie naar Nederland, 1960-2005* Amsterdam: Vossiuspers - Amsterdam University Press

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

¹ (Hollis 1994: 204).

² Lijst van alle in de hoofdtekst, tabellen, figuren, boxen en eindnoten gebruikte afkortingen. Afkortingen uit de literatuurlijst of afkortingen in noten die betrekking hebben op literatuurverwijzingen (zoals EBSCO, JSTOR, etc.) zijn over het algemeen niet opgenomen. Hetzelfde geldt voor enkele uit de context of uit de tabel- of figuurtitel afleidbare afkortingen in tabellen en figuren (zoals Tur. Mar. Sur. Ant. en aut. in Tabel 8.1 & 8.2).

³ CBS-StatLine is de *online database* van het CBS, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

⁴ Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, URL per 23-10-2008: <http://www.iisg.nl/archives/en/files/h/10751062full.php>.

⁵ Niet te verwarren met het latere DCIM (Directie Coördinatie Integratiebeleid Minderheden) dat onder het Ministerie van Justitie valt.

⁶ Zie volgende twee noten.

⁷ In de hoofdtekst is meestal alleen ‘SZ’ of ‘Sociale Zaken’ gebruikt, met uitzondering van de literatuurverwijzingen waar wel SZ&V is gebruikt.

⁸ In de hoofdtekst is meestal alleen ‘SZ’ of ‘Sociale Zaken’ gebruikt, met uitzondering van de literatuurverwijzingen waar wel SZ&W is gebruikt.

⁹ Vooropgesteld dat extreme, op (economische) uitbuiting gerichte vormen van migratie worden uitgesloten.

¹⁰ *NRC-Handelsblad*, 12-2-2000.

¹¹ Uiteraard is Nederland – volgens het migratiesaldocriterium – historisch gezien eerder een immigratieland geweest, met name van het midden van de zestiende tot het midden van de negentiende eeuw. De recente ‘ontdekking’ dat Nederland een immigratieland is, moet vooral gezien worden tegen de achtergrond van de geringe immigratie en soms forse emigratie in de periode van het midden van de negentiende tot het midden van de twintigste eeuw (Lucassen & Penninx 1994: 4).

¹² De vijfjaarlijkse gemiddelden van de immigratie als percentage van de bevolking lagen over de periode 1960-2005 in Nederland 1,7 à 3,6 maal hoger dan in de VS – en gemiddeld 2,4 maal hoger (eigen berekening uit data CBS-Statline; US Census Bureau 2006; US Department of Homeland Security 2004).

¹³ Al wordt in *Allochtonenbeleid* de nadruk tegenzegkelijk op de economische aspecten gelegd.

¹⁴ In geval van het op immigranten gerichte beleid zijn dat bijvoorbeeld de ACOM (Advies Commissie Onderzoek en de ACVZ (Advies Commissie Vreemdelingen Zaken).

¹⁵ Vooruitlopend op dat punt; de onafhankelijke variabelen zijn niet onafhankelijk van elkaar of van de afhankelijke variabele. Ik heb daarom overwogen de term ‘onafhankelijke variabelen’ te vervangen door ‘verklarende variabelen’, maar heb daar van afgezien omdat het paar ‘verklarende variabele’ – ‘afhankelijke variabele’ ook geen schoonheidsprijs verdient.

¹⁶ Het onderzoeksobject heeft dus een tamelijk heterogeen karakter. Er zijn drie voor de hand liggende manieren om het onderzoeksobject homogener te maken. (A) Beperking tot hoofdcategorie I; (B) beperking tot hoofdcategorie II en (C) het laten vervallen van subcategorie II(c) Het belangrijkste algemene argument om géén van deze drie opties te kiezen is gelegen in de beperkte omvang van de kennisproductie – met name in de periode 1975-1999 – waardoor een beperking zal leiden tot een onvolledige analyse van de kennisproductie en daarmee tot een onvolledig antwoord op de onderzoeksvraag. Meer specifiek zijn de volgende argumenten aan te voeren, te weten: tegen optie A (beperking tot wetenschappelijk onderzoek) dat veel van het onderzoek is uitgevoerd ten behoeve van het beleid, tegen optie B (beperking tot beleidsadviezen) dat de wetenschappelijke artikelen en proefschriften essentieel zijn voor een analyse van de productie van *wetenschappelijke* kennis en tegen optie C (uitsluiten van ‘officieuze beleidsadviezen’) dat een aantal bronnen in subcategorie II(c) essentieel zijn om de kennisproductie te analyseren, omdat de geëigende instanties het onderwerp zo lang nauwelijks onderzochten, waardoor het beeld van met name de jaren tachtig en negentig onvolledig zou zijn. Voorbeelden uit subcategorie II(c) zijn een kosten-batenanalyse in opdracht van Uitgeverij VNU dat werd uitgevoerd door een commercieel onderzoeksbureau (Delphiconsult 1995) en een kosten-batenanalyse die werd uitgevoerd en gepubliceerd op eigen initiatief van de auteur (Lakeman 1999).

¹⁷ Vaak worden de WRR-rapporten *Etnische minderheden* (1979) en *Allochtonenbeleid* (1989) als periodemarkeringen genomen (vergelijk Rijkschroeff et al. 2004; Penninx 2005) en wordt de eeuwwisseling eveneens als een omslagpunt gezien – richting een meer assimilationistisch beleid, zie bijvoorbeeld (Scholten & Timmermans 2004; Timmermans & Scholten 2006).

¹⁸ Cliffford Geertz is de exponent bij uitstek van een stroming die wel het symbolisch interactionisme wordt genoemd, zie bijvoorbeeld (Geertz 1993: 3-30).

¹⁹ Een ander voorbeeld van collineariteit is de samenhang tussen de variabelen immigratie en economische toestand, zie (De Beer 1998).

²⁰ Uiteraard is het precieze verband (voor zover het al bestaat) veel complexer en heeft het ook te maken met de preferenties ten aanzien van alcoholgebruik die samenhangen met klasse en opleidingsniveau die onderling ook weer samenhangen; het gaat hier uitdrukkelijk om het voorbeeld.

²¹ De onderliggende aanname (vergelijk met het cultureel materialisme van Harris 1993: 115) is dat menselijk gedrag voor een deel verklaard kan worden uit biologische en fysische theorieën, zonder overigens daartoe gereduceerd te kunnen worden. Simpel gezegd: ons gedrag wordt mede bepaald door allerlei fysische en biologische randvoorwaarden, maar de verbinding tussen gedrag, genen en moleculen wordt verzorgd door een tamelijk rekbaar elastiek. Onder meer door het grote zelfreflectieve vermogen van mensen zullen echt universele patronen schaars zijn.

²² In dit proefschrift worden veelvuldige termen gebruikt als '(mainstream) minderhedenonderzoek' en 'minderhedenonderzoeker(s)'. Bovendien fungeert 'het minderhedenonderzoek' als één van de variabelen. Zeker daar waar het minderhedenonderzoek vergeleken wordt met de economische discipline kan het soms lijken dat het nogal monolithisch wordt opgevat. Dat is zeker niet het geval. Uit de rest van deze paragraaf zal blijken dat in de ontwikkeling van het minderhedenonderzoek verschillende fasen te onderscheiden zijn. Daarnaast kunnen zeker niet alle minderhedenonderzoekers over één kam geschoren worden. Veel minderhedenonderzoekers (waaronder een aantal auteurs van de hier besproken metaliteratuur) hebben bijvoorbeeld zeer kritisch gereflecteerd op het minderhedenonderzoek en de wijze waarop het zich verhoudt tot haar opdrachtgevers of het onderzoeksobject.

²³ Het concept *science-policy nexus* wordt hier dus in een tamelijk beperkte zin gebruikt (zie voor een uitgebreidere behandeling alsook een typologie Hoppe 2005; zie voor een analyse van de science-policy nexus met betrekking tot onderzoek naar integratie in Nederland Scholten 2007).

²⁴ Ook dit ministerie veranderde herhaaldelijk van naam, maar we hanteren in de tekst steeds de afkorting SZ. In de literatuurverwijzingen hanteren we overigens wel de juiste namen.

²⁵ "In de hier volgende hoofdstukken zal blijken, dat er in feite van al deze dingen [met betrekking tot integratie] niet zoveel gemeten is. Dit is ten dele het gevolg van het ontbreken van behoorlijk basis-materiaal, ten dele ook van het feit dat men eigenlijk bij de integratie van deze allochtonen aanvankelijk heel weinig problemen heeft geconstateerd. De overheid – die in het algemeen dergelijke onderzoeken moet betalen – was daardoor weinig geneigd geld en mankracht aan het vraagstuk te spenderen" (Verwey-Jonker 1973: 13).

²⁶ Dit is overigens niet juist: Heijke werd (mede)gefinancierd door de ministeries van Sociale Zaken en van Volksgezondheid & Milieu (Penninx 1988b: 62).

²⁷ Penninx schrijft in retrospectief: "A contributory factor is the continuity in the personnel involved: for example, I have been a member of ACOM from its inception in 1976; I was asked by the WRR to write the background report on which the WRR advice was based (Penninx 1979). I started work as a civil servant at the Ministry of Culture, Recreation and Social Work (and later Home Affairs) before the WRR report was published. In this capacity I wrote substantial parts of the draft (1981) and final policy document (1983) on [Ethnic Minorities] Policy" (Penninx 2005: 39).

²⁸ Verschillende interviews, (Scholten 2007).

²⁹ Centraal in het antropologische denken staat de 'ontmoeting met de Ander' en de (on)mogelijkheid die te begrijpen.

³⁰ Interview met Justus Veenman.

³¹ Interview met Han Entzinger.

³² Merk op dat §2.3.4 en §2.3.5 noodgedwongen een zekere overlap vertonen omdat de ACOM een spilfunctie vervulde in de science-policy nexus.

³³ Vergelijk ook het overzicht van het minderhedenonderzoek in opdracht van de Rijksoverheid uitgevoerd tot 1984 (Van Wijk & Penninx 1984) waarin geen economisch onderzoek voorkomt.

³⁴ Vergelijk (Vuijsje 1997: 27) die stelt dat immigranten gestereotypeerd werden doordat zij, ook wanneer ze daar geen prijs op stelden, in de eerste plaats werden behandeld als leden van een etnische groepering, afhankelijk van zorg en hulpbeleid.

³⁵ "De uitgebreide publieke en politieke aandacht voor het thema 'minderheden' van begin jaren negentig zou een indicatie zijn van een omslag in het denken, of beter, het spreken over dit onderwerp. Sommigen waardeerden deze mentaliteitsverandering negatief. Er zouden indicaties zijn 'voor een tijdgeest waarin het denken in termen van 'wij' en 'zij' weer aan kracht wint en waarbij langdurig en legaal in Nederland gevestigde vreemdelingen weer vaker aan de andere kant van de streep worden ingedeeld'. Anderen prezen Bolkestein voor het bespreekbaar maken van het onderwerp, want een 'volwassen migratieland moet zonder voorbehoud zijn ongenoegen kunnen uiten over de veranderingen die als bedreigend worden ervaren, wil het ooit een daadwerkelijk multi-culturele samenleving worden'. Dit zou lange tijd "taboe" zijn ge-

weest, vanwege ‘de in dit land heersende zieligheidscultuur en de druk van het hulpverlenerscomplex’” (Fermin 1997: 2, referenties weggelaten).

³⁶ Deze term is ontleend aan (Haraway 1988).

³⁷ Zie bijvoorbeeld de elders in dit proefschrift aangehaalde publicaties van Vuijsje (1986; 1997), Bolkestein (1991), Scheffer (2000) en Fortuyn (2002).

³⁸ De benodigde data moet vaak op indirecte manier worden afgeleid uit data die voor andere doeleinden is verzameld of geregistreerd, hetgeen de betrouwbaarheid vermindert (Zie bijvoorbeeld Van Praag 1989). Het datagebrek blijkt bovendien een zeer persistent probleem te zijn. Om dit te illustreren het volgende voorbeeld. Het Nationaal Programma Demografisch Onderzoek (1978: 22) deed in het *Rapport van de ad hoc werkgroep Migratie* een oproep om een adequaat datasysteem voor immigratie op te zetten. Zestien jaar later bemoeilijkt een gebrek aan betrouwbare en toegankelijke data een onderzoek naar gezinshereniging en gezinsvorming (Schoorl et al. 1994: 29). De onderzoekers waren genooddacht zich te baseren op dossiers met aanvragen voor een machtiging voor voorlopig verblijf (MVV) en vergunning tot verblijf (VTV). Dat bleek erg ingewikkeld te zijn, omdat sommige gegevens na verloop van tijd vernietigd werden en de data zeer onvolledig was en versnipperd bleek te zijn over verschillende diensten en gemeentelijke secretariaten. Tenslotte werd in deze dossiers alleen met de verzamelterm gezinshereniging gewerkt, waaronder ook gezinsvorming geschikt werd. Overigens is een gebrek aan data niet uitsluitend een Nederlands probleem, ook in de internationale migratie-economische literatuur wordt incidenteel geklaagd dat er zo weinig goede data beschikbaar is (Dolado et al. 1994: 195).

³⁹ Ik heb het gebruik van de term **sociaal-economisch beleid** overwogen, maar uit oogpunt van beknoptheid heb ik daarvan afgezien.

⁴⁰ De namen van de drie variabelen die onder het kopje KENNISVOORRADEN zijn gerangschikt zijn ongelijksoortig, maar bijvoorbeeld **data** in plaats van **databeschikbaarheid** bleek in de praktijk niet goed te werken.

⁴¹ Inclusief de voorloper *International Migration Digest* (1964-1966).

⁴² Met name *American Economic Review* en *Journal of Political Economy* staan hoog in recente *rankings* – bijvoorbeeld plaats 1 respectievelijk 3 in (Kalaitzidakis et al. 2001; Kalaitzidakis et al. 2003) – en geven over de gehele periode vanaf hun eerste jaargang treffers op de gebruikte zoektermen. Bovendien zijn deze twee tijdschriften door anderen gebruikt voor bibliometrisch onderzoek (Leontief 1982; Quandt 1976; Morgan 1988).

⁴³ JSTOR, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://www.jstor.org>.

⁴⁴ EBSCOhost, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://search.ebscohost.com>. Er is gezocht in de domeinen *premier business* en *economic literature*.

⁴⁵ DigiZeitschriften, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://www.digizeitschriften.de/en/home>.

⁴⁶ Vooruitlopend op DEEL III het volgende. Met name voor kennisproductie in PERIODE I (1960-1980) geldt dat de (vaak sporadische) referenties in de kerndocumenten voor een deel naar Duitstalige literatuur verwijzen. Voor een deel is er qua thematiek en theorie overlap met de overwegend Engelstalige literatuur die ik met mijn zoekmethode heb gevonden, maar er zijn ook verschillen; gastarbeid speelt bijvoorbeeld een grotere rol. Daar waar nodig heb ik deze Duitstalige literatuur in de analyse betrokken.

⁴⁷ URL per 2-10-2008: <http://digitaal.uba.uva.nl/>.

⁴⁸ URL per 2-10-2008: <http://aleph.library.uu.nl/ALEPH>.

⁴⁹ URL per 2-10-2008: <http://www.picarta.nl/>.

⁵⁰ Als voorbeeld geven King et al. (1994) een beschrijvend onderzoek naar electorale steun voor de Liberal Party in New York State, waarbij de afhankelijke variabele het percentage stemmen is in de districten waar de partij een kandidaat verkiesbaar heeft gesteld. Het probleem hierbij is dat de partij in een groot aantal districten waar ze verwacht te verliezen geen kandidaat verkiesbaar stelt, waardoor overschatting optreedt. Om dit te voorkomen of tenminste de omvang van de overschatting te ramen, moet men dus het onderzoek ook richten op de redenen van het terugtrekken cq. niet verkiesbaar stellen van kandidaten en de mate waarin dat gebeurt.

⁵¹ Telefonisch.

⁵² Via e-mail.

⁵³ Deze thema's waren (gesteld in vraagvorm):

- Wat was de invloed van immigratie en migratiebeleid op de kennisproductie?
- Wat was de invloed van het de (inter)nationale economische structuur en conjunctuur en het Nederlandse economische beleid op de kennisproductie?
- Wat was de invloed van databeschikbaarheid op de kennisproductie en welke oorzaken zijn aan te wijzen voor aard en omvang van de beschikbare data?
- Wat is de invloed van de internationale migratie-economische literatuur en welke thema's daaruit zijn het belangrijkste?

- Wat is vanuit economisch perspectief het belangrijkste ‘probleem’ met betrekking tot immigratie naar Nederland?
- In hoeverre is er in Nederland schoolvorming rond migratie-economisch onderzoek?
- Welke normatieve aspecten kleven er aan immigratie, in het bijzonder met betrekking tot herverdeling en de verzorgingsstaat?
- Wat was de invloed van het publieke debat?
- Wat is de ontstaansachtergrond van het onderhavige onderzoek?
- Hoe was de receptie van het onderhavige onderzoek?
- Wat is de invloed van de onderzoekscultuur van betrokken (onderzoeks)instituten in de totstandkoming van het onderhavige onderzoek?
- Wat is de invloed van de ontwikkeling van de Nederlandse economiebeoefening op het onderhavige onderzoek?
- Wat was de verhouding tussen economie en andere sociale wetenschappen, in het bijzonder het minderhedenonderzoek?
- Wat is de rol van overheidsbemoedigen, in het bijzonder de programmering door de ACOM?
- Welke rol speelden persoonlijke en disciplinaire (normatieve) opvattingen bij de totstandkoming van het onderhavige onderzoek?
- Welke rol speelde het onderhavige onderzoek in de carrière van de onderzoeker?
- Wat verklaart de productie van wetenschappelijke kennis over de economische effecten van immigratie in Nederland?

Een uitgebreide versie van deze lijst met thema's werd opgesteld voor de eerste twee interviews (met Hans Heijke en E. L. Berg). Vervolgens is de lijst nog een aantal malen aangepast. Dit is een gestileerde en sterk verkorte weergave van de oorspronkelijke lijst. De lijst werd gememoriseerd en tijdens het interview nauwelijks geraadpleegd.

⁵⁴ In een aantal gevallen behandel ik ook één of meer documenten die direct samenhangen met het kerndocument en tevens onder de definitie van §1.3 vallen.

⁵⁵ Een belangrijke verklaring is uiteraard dat een aanzienlijk deel van de Amerikaanse bevolking zelf eerste of tweede generatie immigrant was.

⁵⁶ De consumentenprijsindex vertwintigvoudigde tussen 1913 en 2006 (ofwel een stijging van ca. 1900%). Eigen berekening op basis van (US Department of Labor 2006).

⁵⁷ Dat blijkt ook uit de samenvatting van het rapport (Jenxs & Lauck 1912) dat commissielid Lauck samen met een adviseur van de commissie schreef.

⁵⁸ Er werd overigens wel enig onderzoek naar Amerikanisering gedaan (Wolfe 1921; Kohler 1914).

⁵⁹ In de *cost-of-production* opvatting, zie §3.5.2. Het gebruik van de term *human capital* is zelfs niet geheel *avant la lettre* omdat één economie de term *human capital* daadwerkelijk gebruikt als hij immigratie vergeelijkt met kapitaal en goederenstromen (Mears 1923).

⁶⁰ Inderdaad waren immigranten gemiddeld jong: 70% van de immigranten was bij aankomst tussen de 15 en 40 jaar oud. Het merendeel kon direct na aankomst aan de slag, waardoor de arbeidsparticipatie hoger lag dan die van autochtonen (Page 1913).

⁶¹ “He distinguishes correctly the two fundamental reasons which have led to our present policy: belief that restriction, or even exclusion, will promote a greater economic well-being for the people of the United States; belief that the same policy will lay the foundations for a stronger and much needed racio-cultural unity in American society” (Wolfe 1928).

⁶² Twee productiefactoren zijn (*q-based*) substituten van elkaar als een toename van het aanbod van de ene factor een afname van de prijs van de andere factor veroorzaakt en twee productiefactoren zijn complementen van elkaar als een toename van het aanbod van de ene factor een toename van de prijs van de andere factor veroorzaakt. Voorbeeld: openbaar vervoer is een substituuut voor auto's en autobenzine is een complement voor auto's.

⁶³ Een kleiner deel van de literatuur handelt over ruraal-urbane migratie in ontwikkelingslanden als Indonesië (Krausse 1979) of het (immigratie)land Brazilië (Sahota 1968). Daarnaast zijn er ook enkele publicaties over interne migratie in landen als Japan (Tachi 1965) en Nederland (Van Dijk & Folmer 1986).

⁶⁴ Daarbij is het overigens niet eenvoudig vast te stellen in welke verhouding arbeid en kapitaal in de goederen aanwezig zijn (Gaisford 1995).

⁶⁵ Wong stelt dat de uitkomst altijd positief is voor het ontvangende land en negatief voor het zendende land als de uitgangspositie autarkie is, maar dat dit resultaat niet geldt als er in de uitgangspositie al sprake is van handel en factormobiliteit (Wong 1986b). Calvo & Wellisz concluderen op basis van het door hen gebruikte model: “The policy-active country can gain more by importing monopsonistically the relatively scarce factor than by placing monopolistic restrictions on the export of the relatively abundant one” (1983). Het vermelden waard is verder de kritiek die geuit wordt op de aanname dat door migratie van ongeschoolden van een onderontwikkeld naar een ontwikkeld land de lonen in beide landen zullen convergeren. Door

kapitaalvlucht kan echter juist het omgekeerde het geval zijn (Gerking & Mutti 1983; voor een vergelijkbaar resultaat zie Clarke 1997).

⁶⁶ Vrij naar (Lee 1966: 50).

⁶⁷ Een typisch voorbeeld is het model van Lowry (1966; geciteerd in Dorigo 1983):

$$M_{ij} = k (U_i W_j / U_j W_i) L_i L_j / d_{ij}$$

Hierin is M_{ij} de migratie en d_{ij} de afstand tussen de tussen regio i en j , U_i resp. U_j de werkloosheid in regio i resp. j , W_i resp. W_j het loonpeil in regio i resp. j en L_i resp. L_j het aantal mensen in de arbeidsmarkt van regio i resp. j en k een te schatten constante. In de meeste artikelen draait het om de hier genoemde variabelen, eventueel aangevuld met een aantal andere variabelen. NB: in de citatie van Dorigo zijn W_j en W_i verwisseld.

⁶⁸ Dat laatste zou overigens mogelijk verklaard kunnen worden uit de toentertijd grote informatieasymmetrie.

⁶⁹ Andere auteurs concluderen iets dergelijks voor de migratie van Groot-Brittannië naar Australië in het begin van de twintigste eeuw waarin zowel de *push*factoren als de verschillen in inkomen en loonpeil nauwelijks of in het geheel geen rol speelden (Kelley 1965; Pope 1981).

⁷⁰ Voor een bescheiden overzicht van de literatuur hierover van de jaren zestig en begin jaren zeventig zie (Wadycki 1974).

⁷¹ Het vermelden waard is ook het directionele migratiemodel van Farber (1978). Farber onderzocht migratie tussen Amerikaanse staten. Hij stelde een model op dat differentieert tussen migratie van en migratie naar de thuisregio (en tussen 'niet-thuisregio's') waarbij de thuisregio wordt gedefinieerd als de regio waar de migrant zijn *highschool* heeft afgerond. Farber vond een lagere afstandselasticiteit én een lagere inkomenselasticiteit voor migratie naar de thuisregio.

⁷² Het vermelden waard in deze context is het onderzoek naar lange termijn schommelingen in de economie (zogenaamde *long swings* of 'Kusnets Cycles') die door sommigen in verband worden gebracht met demografische terugkoppelmechanismen waarin ook immigratie een rol speelt (Withers 1977; Easterlin 1966; Ben-Porath 1970).

⁷³ Het vermelden waard is ook het werk van Campos & Lien (1995). Zij onderzochten het effect van politieke instabiliteit in de landen van herkomst op illegale immigratie en concluderen dat meer instabiliteit leidt tot een toename van illegale migratie. Een optimale oplossing van illegale immigratie betogen zij, ligt daarom in een coördinatie van buitenlandse politiek en immigratiepolitiek door het gastland.

⁷⁴ Schultz stelt onder meer dat voor de oudere *farm non-farm* migranten in de VS de *payoff period* te kort is om de kosten terug te verdienen van de *human capital investment* die migratie in zijn ogen is (Schultz 1961).

⁷⁵ En in de *farm non-farm* literatuur; Johnson constateert bijvoorbeeld dat "farm people have a labor capacity approximately 90 per cent of nonfarm people of the same age and sex" (1953).

⁷⁶ "Money en non-money costs and returns" (Sjaastad 1962).

⁷⁷ Er is echter ook kritiek op de uitwerking van Todaro's model, zie onder meer (Zarembka 1970).

⁷⁸ Op basis van de zogenaamde 'National Longitudinal Surveys'.

⁷⁹ De werkloosheid 42 maanden na aankomst is voor de verschillende categorieën bijvoorbeeld als volgt verdeeld: *Skill Stream (Independent)* 5%, *Skill Stream (Australian Linked)* 10%, *Family* 16%, *Humanitarian* 34% (Miller 1999: 194).

⁸⁰ Een voorbeeld van een negatief extern effect is vervuiling: de producent en de consumenten van een goed gaan met elkaar een transactie aan, maar de vervuiling die ontstaat bij de productie van het goed, treft ook anderen die noch producent, noch consument van het betreffende goed zijn. Een voorbeeld van een positief extern effect is vaccinatie: als iemand zich laat vaccineren profiteren ook degenen die zich niet laten vaccineren van een kleinere besmettingskans.

⁸¹ Köhli (2002) vond in het Zwitserse geval echter juist een negatief effect op de handelsbalans.

⁸² Het vermelden waard is ook het onderzoek van Borjas (1994) naar *ethnic spillovers*. Dat zijn positieve externe effecten die ontstaan in de intergenerationele kennisoverdracht onder etnische groepen in de VS die met name de tweede en derde generatie snellere economische progressie bezorgen dan andere generaties binnen die etnische groepen. Met name de zeer hoog en zeer laag opgeleiden profiteren van deze positieve effecten. Dit zijn echter relatieve voordelen voor bepaalde immigranten die niet zonder meer als positieve effecten voor de ontvangende samenleving als geheel gezien mogen worden.

⁸³ Wil men de incidentele component echter toch oplossen met immigratie dan moeten alle generaties die volgen op de 'grote generaties' door immigratie op dezelfde omvang worden gebracht, *ad infinitum*.

⁸⁴ In onze bespreking negeren we de normatieve aspecten grotendeels.

⁸⁵ Daarnaast kan men zich afvragen of deze (theoretische) oplossing vanuit het oogpunt van integratie wel wenselijk is, omdat immigranten dan verondersteld worden zich op één van de meest essentiële punten van het menselijk bestaan – de reproductie – duurzaam niet aan te passen aan de ontvangende samenleving. Dat

lijkt zeker ook vanuit economisch opzicht onwenselijk, omdat vermenging (via huwelijk of ruimtelijke spreiding) bijdraagt aan de sociaal-economische integratie van immigranten (zie §3.6.4).

⁸⁶ Gemiddeld 12,7 miljoen per jaar waarbij de bevolking van de Unie groeit tot 1,2 miljard in 2050, waarvan ongeveer 75% immigranten en hun nakomelingen (United Nations 2000: 91).

⁸⁷ Ook in Australië en in Argentinië was het verlangen naar hogere lonen een aanleiding om in de jaren dertig de migratie van overheidswege te verminderen (Smithies 1965) wat overigens geen bewijs is voor een loondrukkend effect *an sich*, maar wel voor de nationale perceptie ervan.

⁸⁸ Ook in recent Nederlands onderzoek werden slechts geringe looneffecten gevonden van immigratie in Nederland, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk. Wel waren de effecten voor eerder gearriveerde immigranten over het geheel wat groter (Zorlu 2002; Zorlu & Hartog 2005).

⁸⁹ Uiteraard kunnen immigranten ook een substituuft of complement zijn voor kapitaal of technologie, maar we concentreren ons hier op de arbeidsmarkteffecten.

⁹⁰ Overigens is het niet waarschijnlijk dat immigranten en ingezetenen perfecte substituten zijn omdat ingezetenen in de regel over veel meer gastlandspecifiek menselijk kapitaal beschikken en er ten aanzien van immigranten zelfselectie optreedt (Chiswick et al. 1985).

⁹¹ Migratie heeft in potentie een herverdelend effect van de factor arbeid naar de factor kapitaal en verder tussen bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt. Het lijkt daarom voor de hand te liggen dat werkgevers en hooggeschoolden anders tegen migratie aankijken. Hierover is een zeer bescheiden literatuur te vinden, bijvoorbeeld (Engerman & Jones 1997) over de reacties van Zwitserse werkgevers op het bevrozen van de instroom van immigranten. Verder zijn er ook pogingen ondernomen om het lobbygedrag van werkgevers ten aanzien van immigratie te modelleren (Maillat et al. 1978). Ander onderzoek richt zich op de rol van multinationals in de migratie van hoogopgeleiden binnen Europa (Salt 1983) en de samenhang tussen *braindrain* en de activiteiten van Amerikaanse multinationals in Taiwan (Tzeng 1995). Ook zijn er in het *sample* enkele artikelen over vakbonden en immigratie (Cofone 1983; Haus 1999) alsook enkele historische artikelen over de houding van de vakbonden jegens immigratie tijdens de Amerikaanse discussie over migratierestricties (Abbott 1927; Whaples 1990). De mate waarin immigranten een substituuft vormen voor (delen van) de beroepsbevolking wordt dan ook in verband gebracht met xenofobie jegens vreemdelingen, zoals die zich bijvoorbeeld in de VS in de hoogtijdagen van grootschalige immigratie manifesteerde (Grossman 1982). In het historische geval van de grootschalige immigratie naar de VS in het begin van de twintigste eeuw wijst (Williamson 1976) immigratie aan als een factor in de toen grote inkomensongelijkheid, alhoewel volgens hem de omvang meevalt en ook andere factoren de ongelijkheid beïnvloedde.

⁹² Vergelijkbaar onderzoek in Oostenrijk toonde echter slechts een zeer gering negatief effect van immigratie op jonge autochtonen aan (Winter-Ebmer & Zweimüller 1999).

⁹³ Mutti & Gerking (1983) concluderen aan de hand van een gedifferentieerd arbeidsmarktmodel dat de instroom van ongeschoolde immigranten waarschijnlijk de lonen van ongeschoolde ingezetenen zal verlagen. Daarnaast rapporteren zijn herverdelingseffecten ten gunste van hoger opgeleiden en/of de factor kapitaal en een stijging van het nationaal inkomen. Ook Shea & Woodfield (1996) menen dat ongeschoolde arbeid het meest zal lijden onder migratie.

⁹⁴ En een gewogen gemiddelde van 3,3%.

⁹⁵ Dit is mogelijk te verklaren als een integratie-effect: na verloop van tijd leren immigranten beter zoeken op de arbeidsmarkt (Daneshvary et al. 1992).

⁹⁶ Onderzoek in Buenos Aires, Argentinië (Sana 1999) en Duitsland (Pischke & Velling 1997) bracht eveneens geen significante effecten op de werkgelegenheid aan het licht.

⁹⁷ Vergelijk: "Since consumers have free choice among domestic and imported products, market shares will be lost if national taxes, regulations, and collective-bargaining agreements increase the relative price of domestically produced goods and services; since firms have a free choice among production locations, jobs will be lost if national taxes, regulations and collective-bargaining agreements increase the relative costs of domestic production; since capital has become internationally mobile, productive investment will decline if national taxes, regulations and collective-bargaining agreements reduce relative post-tax profits, and since capital has become internationally mobile, high relative tax burdens on capital incomes will reduce revenues" (Sigg & Behrendt 2002: 89).

⁹⁸ Of *braindrain* gezien vanuit het perspectief van de zendende landen.

⁹⁹ Zie (Cobb-Clark 1993), maar voor kritiek op theoretische gronden op Borjas' werk zie (Jasso & Rosenzweig 1990).

¹⁰⁰ Merk op dat Borjas' werk overlap vertoont met de in §3.7.4 besproken literatuur.

¹⁰¹ Toen Duitsland aan het begin van de eeuw een *green-card* systeem optuigde om tekorten aan (IT) specialisten op te lossen lukte het niet om het quotum vol te krijgen (Siebert 2003). Ook de EU als geheel trekt weinig hooggeschoolde immigranten aan in vergelijking tot landen als de VS, Australië en Canada. De Europese Commissie werkt daarom aan een zogenaamde *blue-card* met als doel het aantrekken, vasthouden én productief laten zijn van hooggeschoolden uit 'derde landen' (Europese Commissie 2007). Vooralsnog

is er echter sprake van een forse *braindrain* vanuit de EU, voornamelijk richting de Verenigde Staten (EEAG 2003) met als belangrijkste drijfveren beloningsverschillen en carrièremogelijkheden.

¹⁰² Waarmee zeker niet gezegd is dat immigratie de (enige) bedreiging voor de welvaartstaat is. Er is gesuggereerd dat er ook endogene bedreigingen zijn omdat sociale zekerheid de vruchtbaarheid en investeringen in menselijk kapitaal beïnvloedt (Cerda 2005).

¹⁰³ Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek in de VS dat baankansen sterk toenemen rond de periode dat het recht op de werkloosheidsuitkering eindigt (Katz & Meyer 1990).

¹⁰⁴ “Immigrant integration can be considered a public good (much like public security). For economic, social and moral reasons, immigrant integration is socially preferable to immigrant segregation. But integration is not costless to the individual immigrant who has to spend resources on activities of learning a new language and possibly adapting to new and (to the immigrant) strange modes of behavior. His or her gain from integration is the ability to earn a wage. But if the difference between income earned from working and income from social transfers is not enough to outweigh the individual immigrant’s cost of integration, the rational choice of an immigrant is not to integrate and work but to live off social transfers. Thus the question is whether welfare systems in Western welfare states weaken immigrants’ selective incentives to integrate” (Nannestad 2007: 519).

¹⁰⁵ (Toelichting onder tabel)

land	transfers ^b	Gini-index ^c	opleidingsniveau ^d			relatieve participatie ^e			relatieve werkloosheid ^f		
			laag ^g	mid ^h	hoog ⁱ	laag ^g	mid ^h	hoog ⁱ	laag ^g	mid ^h	hoog ⁱ
Denemarken	29,8	24,7	48,6	31,9	19,5	0,73	0,70	0,73	2,29	2,58	2,80
Zweden	29,8	25,0	29,6	46,2	24,2	0,80	0,83	0,87	2,29	2,19	3,03
Frankrijk	28,8	32,7	54,8	27,2	18,1	1,01	0,88	0,90	1,51	1,82	2,03
Duitsland	27,4	28,3	43,7	40,8	15,5	1,12	0,90	0,81	1,30	1,41	2,84
België	27,2	33,0	54,2	24,2	21,6	0,81	0,81	0,88	2,26	2,37	3,20
Finland	26,1	26,9	52,7	28,4	18,9	0,82	0,89	0,82	1,68	1,83	3,56
Zwitserland	26,0	33,7	43,0	32,0	25,0	1,11	0,92	0,89	2,17	2,65	3,00
Oostenrijk	25,9	29,1	49,4	39,3	11,3	1,25	0,94	0,92	1,48	2,47	2,32
Noorwegen	24,5	25,8	18,3	50,6	31,1	0,83	0,87	0,91	1,88	2,47	1,93
Griekenland	23,3	34,3	44,8	39,9	15,3	1,31	1,08	0,84	1,03	0,98	1,89
Nederland	22,6	30,9	53,0	29,4	17,6	0,79	0,86	0,89	1,97	4,06	2,20
VK	21,7	36,0	40,6	24,5	34,8	0,75	0,86	0,93	1,39	1,68	1,83
Spanje	20,1	34,7	55,4	22,8	21,8	1,15	1,14	0,92	1,21	1,17	1,51
Portugal	19,9	38,5	54,7	25,9	19,3	1,02	1,12	0,95	1,67	1,17	1,63
Australië	17,9	35,2	38,3	18,8	42,9	0,86	0,86	0,91	0,84	1,04	2,00
Canada	17,8	32,6	30,1	31,9	38,0	0,96	0,91	0,90	0,95	1,39	2,37
Ierland	14,8	34,3	29,6	29,3	41,0	0,93	0,89	0,88	1,44	1,73	1,95
USA	14,5	40,8	39,8	34,3	25,9	1,63	0,99	0,93	0,59	0,85	1,34
r (transfers)^a	1,00	-0,73***	0,26	0,34	-0,61**	-0,36	-0,45	-0,54*	0,71***	0,47*	0,68**
r (Gini-index)^a	-0,73***	1,00	0,20	-0,55*	0,27	0,52*	0,59*	0,64**	-0,60**	-0,53*	-0,66**

*) p<0,05, tweezijdig.

**) p<0,01, tweezijdig.

***) p<0,001, tweezijdig.

a) Pearsons correlatiecoëfficiënt.

b) Totale sociale zekerheidsuitgaven als percentage van het BNP. Bron: (Bambra 2007).

c) Bron: (UNDP 2006: 335).

d) Opleidingsniveau van in het buitenland geboren personen (%). Bron: (OECD 2006: 53).

e) Ratio arbeidsparticipatie autochtonen/in buitenland geboren. Bron: berekening uit (OECD 2006: 53).

f) Ratio werkloosheid autochtonen/in buitenland geboren. Bron: berekening uit (OECD 2006: 53).

g) Laag opleidingsniveau.

h) Middelbaar opleidingsniveau.

i) Hoog opleidingsniveau.

In bovenstaande tabel zijn de uitgaven aan sociale zekerheid als percentage van het BNP (transfers) en de Gini-index (een maat voor inkomensongelijkheid) gecorreleerd aan het opleidingsniveau, de relatieve participatie van in het buitenland geboren personen en de relatieve werkloosheid van in het buitenland geboren personen. De relatieve participatie is berekend door de participatie van in het buitenland geboren personen te delen door de participatie van autochtonen. Dezelfde procedure is gevolgd voor de relatieve werkloosheid. Wat allereerst opvalt is dat de mate van herverdeling (transfers) sterk samenhangt met de mate van

inkomensongelijkheid (Gini-index). Wat betreft de werkloosheid is er een vrij duidelijke situatie: de werkloosheid van immigranten ten opzichte van autochtonen vertoont een significante, positieve samenhang met de mate van herverdeling en een significante, negatieve samenhang met de mate van inkomensongelijkheid. Met andere woorden: veel herverdeling cq. een vlakke inkomensverdeling zorgen er voor dat immigranten relatief vaak werkloos zijn. Bij arbeidsparticipatie is de situatie minder eenduidig: niet alle correlaties zijn significant en de verbanden zijn minder sterk. Toch kan men stellen dat een scheve inkomensverdeling positief samenhangt met de participatie van immigranten relatief ten opzichte van autochtonen. Met andere woorden: inkomensongelijkheid geeft immigranten een prikkel om te participeren. Wat betreft de relatie tussen het aandeel hoger opgeleiden onder immigranten geldt dat dit percentage (significant) negatief gecorreleerd is met de mate van herverdeling. Met andere woorden: landen met weinig herverdeling tellen relatief meer hoogopgeleiden. Het verband met de Gini-index is onduidelijk, mogelijk doordat herverdeling en inkomensongelijkheid ook samenhangen met pre- en postmigratie verwerving van menselijk kapitaal. Het geven van een nadere verklaring valt echter buiten het bestek van dit proefschrift.

¹⁰⁶ Eerste jaargang: 1976.

¹⁰⁷ Gebruikt is een vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde. Gegevens voor jaarlijkse immigratie: (US Department of Homeland Security 2004). Gegevens voor de totale bevolking verkregen door interpolatie in de tienjaarlijkse gegevens van (US Census Bureau 2006).

¹⁰⁸ Figuur 3.2 is gebaseerd op de artikelen uit *American Economic Review*, *Journal of International Economics*, *Journal of Labor Economics*, *Journal of Political Economy*, *Quarterly Journal of Economics*, *Review of Economics and Statistics*, *Southern Economic Journal* die in het *sample* aanwezig waren. Dit zijn 349 van de totaal 841 artikelen. *The Journal of Population Economics* is weggelaten want dit is het tijdschrift van de European Society for Population Economics. Voor de constructie van het *sample* zie §2.6.1.

¹⁰⁹ Quandt bepaalde het groeipercentage over de periode 1890-1970 van de volgende tijdschriften op 4,1%: *American Economic Review*, *Journal of Political Economy*, *Quarterly Journal of Economics*, *Southern Economic Journal*, *Review of Economics & Statistics*, *Economic Journal*, *Economica* en *Econometrica* (Quandt 1976). Een uitgebreide bibliometrische analyse valt buiten het bestek van dit proefschrift, daarom is volstaan met de aanname dat de groei over de periode 1890-2004 constant gelijk is aan 4,1%. Van het gecorrigeerde aantal publicaties is het vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde genomen.

¹¹⁰ Zoals de *European Economic Review*, de *Australian Economic Review* en andere tijdschriften die duidelijk aan een land of regio buiten de VS verbonden zijn en verder bijvoorbeeld *The Journal of Population Economics* (het tijdschrift van de European Society for Population Economics).

¹¹¹ Hetzelfde geldt voor het uifilteren van *reviews*, beperking tot de tijdschriften die (Quandt 1976) gebruikt of beperkte selecties van tijdschriften (zoals alleen *American Economic Review*, *Journal of Population Economics* en *Quarterly Journal of Economics*). Zelfs als men alle artikelen in het *sample* neemt krijgt men ongeveer dezelfde correlatie. Met al deze manipulaties bleef de correlatie over de hele periode 1890-2004 in de bandbreedte van 0,68-0,73. Wel was de correlatie gevoelig voor de aanname van de jaarlijkse groei van de algemene economische literatuur (waarmee gecorrigeerd is). De correlatie is het sterkst als de jaarlijkse groei verondersteld wordt rond de 6% te liggen (0,73, $p < 0,001$).

¹¹² “Stripped down, the conclusions of The General Theory might be expressed as four ... points: [i] Economics can and often do suffer from an overall lack of demand, which leads to involuntary unemployment. [ii] The economy’s automatic tendency to correct shortfalls in demand, if it exists at all, operates slowly and painfully. [iv] Government policies to increase demand, by contrast, can reduce unemployment quickly. [iii] Sometimes increasing the money supply won’t be enough to persuade the private sector to spend more, and government spending must step into the breach” (Krugman 2007).

¹¹³ Er is op deze kritiek wel het een en ander af te dingen, zie (Van Bergeijk 1999).

¹¹⁴ Het neoliberalisme is geen samenhangende theorie, maar een verzameling ideeën en voorkeuren met betrekking tot economisch beleid. Strikt genomen bestaat hét neoliberalisme dan ook niet. De gegeven typering gaat dan ook voorbij aan allerlei subtiliteiten.

¹¹⁵ Monetarisme en neoliberalisme lagen min of meer logisch in elkaars verlengde onder de omstandigheden van de jaren tachtig. Men zette zich toen fel af tegen het Keynesianisme en dat werkte juist via groot-schalig overheidsingrijpen in de economie.

¹¹⁶ De term wordt geassocieerd met de socioloog Anthony Giddens (1998), adviseur van Tony Blair.

¹¹⁷ Deze stelde de minister van financiën in staat zonder toestemming van het parlement de belastingen met maximaal 5% te verhogen of te verlagen (Messing 1988: 527).

¹¹⁸ Opvallend is dat hierin gedurende de naoorlogse periode geen verbetering kwam: in de periode 1947-1960 nam de vrouwelijke beroepsbevolking niet alleen in relatieve zin af – van 26,7% naar 22,5% – maar ook in *absolute* zin – van 944 duizend personen naar 928 duizend personen. Dat gebeurde bij een sterke groei van het aantal vrouwen in de leeftijdscategorie 14 jaar en ouder (van 3,5 miljoen naar 4,1 miljoen, eigen berekening uit SER 1969: 15). Oorzaak is onder meer het verdwijnen van veel banen voor vrouwen

in de landbouw en in de huishoudelijke diensten, terwijl ook veranderingen in de relatieve omvang van de verschillende leeftijds categorieën door de SER als verklaring worden aangevoerd (SER 1969: 13-15).

¹¹⁹ Ter vergelijking: Nederland 17,0%, Italië 21,7%, België 24,3%, Frankrijk 25,0%, VS 26,5%, VK 31,6%, West-Duitsland 32,6% en Zweden 36,1% (SER 1969: 13).

¹²⁰ De arbeidsparticipatie van vrouwen van 15 tot 25 jaar lag in Nederland met 63,3% ongeveer op het EG-gemiddelde van 61,1%. Voor vrouwen van 25 jaar en ouder lag de participatie in Nederland met 16,4% op ongeveer de helft van het EG-gemiddelde van 31,5% (eigen berekening op basis van SER 1969: 13).

¹²¹ Het SER-advies uit 1966 werd uitgebracht op verzoek van de staatssecretaris van SZ en bevatte tal van aanbevelingen om de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen. In zijn algemene arbeidsmarktadvies van 1969 kwam de SER terug op de problematiek van de lage vrouwenparticipatie. Onder meer werd aanbevolen om de prikkel om te gaan werken te vergroten door verhoging van de belastingvrijstelling voor het inkomen van gehuwde vrouwen.

¹²² Ook de SER zette in haar adviezen niet primair in op de emancipatie van vrouwen, maar vooral op een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen. Dat blijkt onder meer uit de aanbevelingen om “de openings-tijden van winkels en openbare diensten aan te passen aan de behoeften van degenen die beroepsarbeid verrichten en in het bijzonder beroepsarbeid van gehuwde vrouwen” en verder om te streven naar “een zo efficiënt mogelijke indeling van de woningen” (SER 1969: 36). Met andere woorden, de vrouw wordt wel verondersteld het huishouden te blijven doen. Verder wilde de Raad gelijk-berechtiging van mannen en vrouwen bij collectief ontslag, maar stelt tegelijkertijd dat bij ontslag kostwinnerschap – in de regel van de man – een rol zal blijven spelen (SER 1969: 36).

¹²³ In 1960 werkte van de 14-jarigen in Nederland 14,5% tegen 29% in de EEG. Van de 15-19 jarigen werkte in Nederland 56,3% tegen 66,1% in de EEG, met Duitsland als uitschieter met 77,5% (SER 1969: 11-12).

¹²⁴ “[Voornamelijk gaat het daarbij om] functies voor de bezetting waarvan onvoldoende binnenlands aanbod voorhanden is, hetzij door de aard van het werk of het aanzien ervan, dan wel door het ontbreken van goede perspectieven voor de toekomst. Men denke hierbij aan vuil, zwaar of zeer eenvoudig werk, ploegendienst, dienstverlenende arbeid van laag sociaal aanzien en de arbeid in stagnerende bedrijfstakken met een onzekere toekomst. Dat het binnenlandse arbeidsaanbod voor deze beroepen tekort schiet, hangt samen met onze hoge welvaart en de daarbij behorende drang tot een zo hoog mogelijk opleidingsniveau voor allen. Met de woorden van Prof. Dr. L. H. Klaassen: ‘Een hogere opleiding plegen wij tegenwoordig te zien als een doel op zich, los van de vraag of een zinvolle aanwending van deze hogere opleiding later mogelijk zal blijken of niet’. Met de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau daalt de belangstelling voor de ‘lagere’ werkzaamheden. In de eerste plaats bij hen die daarvoor door hun opleiding te goed zijn geworden, maar ook bij hen die zich voor deze werkzaamheden te goed zijn gaan vinden zonder dat hun opleiding daartoe aanleiding geeft. Zo ontstaat er binnen de groeiende economie een tekort aan binnenlands aanbod van arbeid, met name voor de lagere beroepen, welk tekort wordt opgevuld met buitenlanders” (Van Overeem 1972: 12-13).

¹²⁵ Immers, stel dat het gemiddelde weekloon gelijk is aan W . Stel verder dat het weekloon ongewijzigd blijft. Dan leidt een verkorting van de arbeidsduur van 48 naar 45 uur per week tot een effectieve stijging

van het uurloon gelijk aan:
$$\frac{W/45 - W/48}{W/48} = \frac{W/45}{W/48} - 1 = \frac{48}{45} - 1 = \frac{3}{45} = \frac{1}{15} = 6\frac{2}{3}\%$$

¹²⁶ Als percentage van het Netto Nationaal Inkomen (NNI).

¹²⁷ In de jaren vijftig was de toename veel geringer. Ter vergelijking: de uitgaven aan sociale zekerheid lagen in 1950 nog op 9,8% van het NNI (Boeschoten 1992).

¹²⁸ Rendementen op investeringen in kapitaalgoederen, na belastingen.

¹²⁹ Dit mechanisme is door het CPB middels het zogenaamde jaargangenmodel inzichtelijk gemaakt (Van Zanden & Griffiths 1989: 104).

¹³⁰ In de jaren 1953-1973 leidde een toename van de werkloosheid met 1% tot 0,9% minder loongroei, in de periode 1973-1985 was dat nog maar 0,3% (Van Zanden & Griffiths 1989: 105).

¹³¹ Decommodificatie kan worden opgevat als een proces tegengesteld aan het proces van commodificatie. Commodificatie treedt op als economische waarde wordt toegekend aan iets (of iemand) waaraan eerder geen economische waarde werd toegekend (met andere woorden: iets (of iemand) wordt dan een *commodity*). Een voorbeeld is de uitstoot van arbeid uit de zelfvoorzienende landbouw, waardoor landloze boeren gedwongen worden hun arbeid te vermarkten. Een extreem voorbeeld van commodificatie is (de invoering van) slavernij. Decommodificatie is een centraal begrip in de marxistische politieke economie en in de vergelijkende verzorgingsstaatliteratuur (Engelen 2004). Esping-Andersen (1990: 22) verstaat onder decommodificatie “al die regelingen die er voor zorgen dat burgers in hun levensonderhoud kunnen voorzien zonder aangewezen te zijn op de (arbeids)markt” (zoals geparafraseerd in: Engelen 2004).

¹³² Eigen berekening op basis van gegevens CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹³³ Zie bijvoorbeeld wat de WRR hierover in 1977 opmerkt: “De invloed die de sociale zekerheid op de bereidheid tot werken zou hebben is een veelbesproken onderwerp. Wetenschappelijk is echter slechts een beperkte kennis voorhanden. Dit onderwerp is niet zo gemakkelijk toegankelijk met de gebruikelijke methoden van sociaal onderzoek. Het probleem is evenwel van veel betekenis voor het onderhavige vraagstuk. De redenen hiervoor zijn: [1] De opvatting dat bepaalde uitkeringen te hoog zouden zijn en derhalve de bereidheid tot het aanvaarden van werk nadelig zou beïnvloeden, heeft een zekere verbreiding gekregen in de publieke opinie. De politieke betekenis neemt daardoor toe. [2] Indien onder invloed van de sociale zekerheid de werkbereidheid zou afnemen, kan hierdoor het functioneren van andere stelsels nadelig worden beïnvloed, zoals bij voorbeeld de arbeidsmarkt, m.n. de arbeidsmobiliteit. [3] Voorts mag de bereidheid tot het beschikbaar stellen van overdrachtsinkomens hierdoor niet in gevaar worden gebracht” (WRR 1977: 83).

¹³⁴ “Berekenend gedrag zou kunnen samenhangen met de ontwikkeling van de perceptie van sociale zekerheid van gunst naar recht, met de toegenomen differentiatie van gedragsnormen, en met de toegenomen complexiteit van het sociale-zekerheidsstelsel. Vooral sinds de introductie van de ABW is, niet in de laatste plaats door de overheid, erop gewezen dat bijstand een *recht* is en dat men met opgeheven hoofd een uitkering kan aanvragen. Voorheen was men daarentegen vooral aangewezen op de gunsten van familieleden, kerken en andere particuliere instanties. Van deze afhankelijkheid ging een sterk normerende werking uit. Afwijkende gedragingen konden onmiddellijk financiële gevolgen hebben” (WRR 1985: 113).

¹³⁵ De invoering in 1970 van de zogenaamde ‘wiebeltaks’ had het voeren van een echt (expansief) fiscaal beleid overigens vergemakkelijkt. Deze stelde de minister van financiën in staat zonder toestemming van het parlement de belastingen met maximaal 5% te verhogen of te verlagen (Messing 1988: 527).

¹³⁶ De overheid subsidieerde dergelijke *outsourcing* in sommige gevallen zelfs.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld het WRR-advies *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* (1980: 312) waar ‘vraaggeconomen’ en ‘aanbodeconomen’ tegenover elkaar komen te staan en één van de leden een minderheidsstandpunt laat aantekenen.

¹³⁸ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹³⁹ Onder meer werd als voorwaarde gesteld dat er in het jaar voorafgaande aan het jaar waarin de werkloosheid ontstaat minimaal 26 weken, minimaal 1 dag per week arbeid is verricht.

¹⁴⁰ Interview met Arie van der Zwan.

¹⁴¹ Samen met de Noorse econoom Ragnar Frisch.

¹⁴² Strikt genomen is het geen Nobelprijs, dat wil zeggen, geen prijs die wordt toegekend door het Nobelcomité en gefinancierd uit het Nobelfonds. De prijs wordt toegekend en betaald door de Zweedse Rijksbank en heet voluit ‘prijs van de Zweedse Rijksbank voor economie, ter nagedachtenis aan Alfred Nobel’.

¹⁴³ Iets dat overigens onder econometristen minder voorkomt omdat zij zich vaak exclusief blijven richten op de zuivere wetenschap.

¹⁴⁴ Zie voor een beknopte toelichting bijvoorbeeld (Passenier 1994: 337 e.v.).

¹⁴⁵ “De afgelopen jaren heeft het CPB, mede naar aanleiding van het wetenschappelijke visitatierapport uit 1997, verschillende activiteiten ontplooid om de kwaliteit van de producten van het Planbureau te waarborgen en waar mogelijk verder te verbeteren. Centraal daarbij staat het werken aan een meer op de buitenwereld gerichte attitude” (Commissie-Bakker 2001: 4).

¹⁴⁶ Bron CPB, URL per 28-10-2008: <http://www.cpb.nl/nl/pub/cpbreeksen/>.

¹⁴⁷ Tot de Tweede Wereldoorlog was er een vrij sterke relatie tussen economiebeoefening en statistiek. Verrijn Stuart (de eerste directeur van het CBS) was bijvoorbeeld een vooraanstaand econoom en was lange tijd de *editor* van het tijdschrift *De Economist* (Buyst et al. 2005).

¹⁴⁸ Anders dan de naam doet vermoeden heeft het CPB zich nooit daadwerkelijk met economische planning naar Sovjet-voorbeeld beziggehouden, al speelde dit in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Planbureau wel een rol (Kuijlaars 1999: 369-370; Passenier 1994: 22-40; Tinbergen 1970).

¹⁴⁹ Interview met Joop de Beer.

¹⁵⁰ Interview met Carlo van Praag.

¹⁵¹ Interview met Joop de Beer.

¹⁵² Interview met Joop de Beer.

¹⁵³ De term ‘allochtoon’ zelf is ouder en gaat (tenminste) terug op de studie *Allochtonen in Nederland* van Verwey-Jonker (1973).

¹⁵⁴ Interview met Joop de Beer.

¹⁵⁵ Ook in verschillende interviews worden deze belemmeringen naar voren gebracht.

¹⁵⁶ Interview met Joop de Beer.

¹⁵⁷ “Artikel 3 1. Persoonsgegevens betreffende iemands ras mogen met het oog op de identificatie van de betrokken geregistreerde persoon slechts zijn opgenomen in persoonsregistraties voor zover dit met het oog op dit doel onvermijdelijk is. 2. Persoonsgegevens betreffende iemands ras mogen in persoonsregistraties niet zijn opgenomen met het doel personen van een bepaalde etnische of culturele minderheidsgroep en

bevoorrechte positie toe te kennen teneinde feitelijke ongelijkheden op te heffen of te verminderen, dan voor zover dit voor dat doel noodzakelijk is en met inachtneming van het derde tot en met vijfde lid. 3. De gegevens, bedoeld in het tweede lid, hebben slechts betrekking op het geboorteland van de betrokkene, van diens ouders of grootouders. 4. De gegevens, bedoeld in het derde lid, mogen niet zijn opgenomen indien de betrokkene daartegen schriftelijk bedenkingen naar voren heeft gebracht. 5. Het vierde lid is niet van toepassing indien de persoonsregistraties uitsluitend voor wetenschappelijk onderzoek of statistiek zijn aangelegd, de gegevens voor een bepaald onderzoek of een bepaalde statistiek noodzakelijk zijn en de betrokkene de gegevens, bedoeld in het derde lid, zelf heeft verstrekt" (Besluit Gevoelige Gegevens 1993).

¹⁵⁸ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹⁵⁹ Interview met Joop de Beer.

¹⁶⁰ Penninx zegt bijvoorbeeld over de gegevens met betrekking tot de Molukkers "dat de schattingen waarmee men heden ten dag werkt, zelfs voor die gegevens welke voor beleid onontbeerlijk zijn, in feite gebaseerd zijn op gegevens van zo'n tien jaar geleden" (1979: 166).

¹⁶¹ Vergelijk ook het *Rapport van de adhoc werkgroep Migratie* (Nationaal Programma Demografisch Onderzoek 1978: 22), waarin wordt opgeroepen tot het opzetten van een goed datasysteem: "Voor het uitvoeren van een aantal van deze onderzoeken en voor gefundeerde meningsvorming en serieuze evaluatie van het overheidsbeleid beveelt de werkgroep Migratie voorts aan een adequaat datasysteem op te zetten. In dit datasysteem dient een koppeling van stroom- en bestandscijfers te worden nagestreefd. Veel aandacht dient te worden besteed aan het opbouwen van een betrouwbaar bestand, uitgesplitst naar geslacht, leeftijd, burgerlijke stand en jaar van aankomst. Bovendien zouden in dit datasysteem gegevens dienen te worden opgenomen omtrent arbeid door vreemdelingen".

¹⁶² Vergelijk dit met de situatie in het Verenigd Koninkrijk rond 1970, waar een vergelijkbare spanning bestond tussen de wens gegevens te verzamelen met betrekking tot etniciteit met als doel 'non-discriminatie' en de gevoeligheden die samenhangen met etnische registratie, de Tweede Wereldoorlog en het Apartheidsregime in Zuid-Afrika: "Before going into the argument for and against immigration, we must face the truth that the kind of immigration that has created difficulties is not from Australia or Canada or New Zealand but from India, Pakistan, Africa and the West Indies, in a word, Afro-Asian, or coloured, immigration. But there has been a reluctance to mention the fact, or even to refer to colour, based on a laudable desire to avoid emotive terminology, and to stress that there is no 'colour bar' in UK society. But it has unfortunate consequences. ... The recent report by the Institute of Race Relations argues that we ought not to be afraid to mention the existence of colour. This is sensible, although the further proposal ... that 'records be kept which distinguish employees by ethnic origin' - is more questionable. It will be ironic if, in pursuit of non-discrimination, the same methods are used in the UK as have been used in Nazi Germany or South Africa in pursuit of discrimination" (Wilson et al. 1970: 139-140).

¹⁶³ "Enigszins betrouwbare registraties van allochtonen vinden pas sinds 1987 plaats" en "Omdat voor 1987 geen cijfers beschikbaar zijn over de geregistreerde werkloosheid onder allochtonen, hebben de gegevens betrekking op de werkloze beroepsbevolking" (Hoff & Jehoel-Gijsbers 1998: 109-110). "De Commissie heeft gezocht naar cijfers over de instroom in de WAO in de jaren zeventig en tachtig maar heeft deze niet kunnen vinden. De reden hiervan is dat de nationaliteit nooit werd geregistreerd omdat dit niet relevant is voor de uitkering. Er zijn alleen recente gegevens beschikbaar" (Commissie-Blok 2004: 177). Penninx (1988a) stelt tenslotte dat er op nationaal niveau weinig gegevens zijn over de arbeidsmarktpositie van minderheden en "op het terrein van de sociale zekerheid en de zelfstandige beroepsuitoefening, ontbreken ze geheel en al. Wat de onafhankelijke beroepsbevolking aangaat, bestaat alleen de landelijk registratie van ingeschreven werkzoekenden van Gewestelijke Arbeidsbureaus". De registratie bij de GAB is onbetrouwbaar en beperkt bruikbaar. Voor Surinamers en Antilianen is er een "zeer grote onderregistratie" doordat land van geboorte vaak niet goed is ingevuld. Turken en Marokkanen kunnen alleen voorzover ze vreemdelingen zijn worden teruggevonden aan het kenmerk nationaliteit. De werkloosheidscijfers van het GAB zijn veelal 'schattingen' omdat de ingeschreven werkzoekenden "niet binnen hetzelfde bestaan aan een (loonafhankelijke) beroepsbevolking gerelateerd kunnen worden. Ook uit andere bron is die beroepsbevolking vaak niet bekend"; berekeningen van werkloosheidspercentages zijn dan ook "vaak een kwestie van ruwe schattingen" (Penninx 1988a: 229). Kennelijk werd het datekort in 1987 als nijpend ervaren want de overheid overweegt in dat jaar om onder bepaalde condities doelgebonden registratie van minderheidsgroepen toe te staan (Penninx 1988a: 225).

¹⁶⁴ Het betreft het beslag op een veertiental sociale verzekeringen en voorzieningen van de naar schatting 684 duizend in 1992 in Nederland verblijvende (westerse en niet-westerse) *niet-Nederlanders* (dus niet *allochtonen of immigranten*) (Min. Fin. 1988: 5, 28).

¹⁶⁵ Verschillende interviews.

¹⁶⁶ Dat bevat nationaliteit, geboorteplaats (ook van de ouders) en jaar van vestiging in Nederland en biedt voor de eerste 20-30 jaar na vestiging voldoende aanknopingspunten, maar allochtonen van Nederlandse afkomst zijn in veel registratiesystemen niet als allochtoon te herkennen.

¹⁶⁷ Verschillende interviews.

¹⁶⁸ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹⁶⁹ Naar type arbeid (loondienst, zelfstandige), uitkeringgebruik (Arbeidsongeschiktheid, WW, Bijstand, Overig), herkomstland, woongemeente, generatie, verblijfsduur, immigratiemotief (Arbeid, Gezinshereniging, Gezinsvorming, Asiel, Overige motieven, Onbekend immigratiemotief), immigratiecohort (per jaar, vanaf 1999), sekse, leeftijdsgroep (per vijf jaar).

¹⁷⁰ Bijvoorbeeld: "Het totale aantal vluchtelingen of statushouders in Nederland is niet precies vast te stellen. De belangrijkste reden hiervoor is het feit dat deze groep niet als zodanig in de bevolkingsstatistieken wordt geregistreerd" (Commissie-Blok 2004: 163).

¹⁷¹ Hierbij heb ik 1e en 2e generatie samen genomen volgens de definities van het CBS: "1e Generatie': Persoon is zelf in het buitenland geboren; ten minste één ouder is in het buitenland geboren. '2e Generatie': De tweede generatie bestaat uit personen die in Nederland zijn geboren en één of twee in het buitenland geboren ouders hebben. 'Niet-westerse allochtonen': Tot de categorie 'niet-westers' behoren allochtonen uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië met uitzondering van Indonesië en Japan. Op grond van hun sociaal-economische en -culturele positie worden allochtonen uit deze twee landen tot de westerse allochtonen gerekend. Het gaat vooral om mensen die in voormalig Nederlands-Indië zijn geboren en werknemers van Japanse bedrijven met hun gezin. 'Westerse allochtonen': Westerse allochtonen hebben een Europese afkomst of zijn afkomstig uit landen waar veel Europeanen of hun afstammelingen worden aangetroffen (Indonesië en Noord-Amerika). Ook Japanse allochtonen worden tot de groep westerse allochtonen gerekend, omdat het doorgaans gaat om hoogopgeleide werknemers van internationaal georiënteerde Japanse bedrijven" (CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

¹⁷² CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹⁷³ Hiermee wordt de bevolking van 1950 bedoeld (10,0 miljoen mensen). De bevolking groeide vrij snel en bedroeg 11,4 miljoen personen in 1960 (CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

¹⁷⁴ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹⁷⁵ Cornelis 1990 noemt een totaal van 290 duizend personen. Eigen berekening op basis van data van CBS-StatLine levert een migratiesaldo (van emigratie naar Indonesië en immigratie uit Indonesië) van 263 duizend personen op over de periode 1945-1965 (CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

¹⁷⁶ Die perceptie van de instroom van Surinamers en Antillianen als arbeidsmigratie vinden we ook in *Allochtonen in Nederland*: "De recente toestroming van buitenlandse werknemers, Surinamers en Antillianen wordt bepaald door de condities van onze arbeidsmarkt. Deze toestroming wint in betekenis, maar is tot nu toe niet bepaald massaal of ontwrichtend geweest. Voor met de migratie gepaard gaande werkloosheid of behoefteigheid bestaat vrijwel geen gevaar (ook onderdak in een of andere vorm is altijd nog wel beschikbaar)" (Verwey-Jonker 1973: 45). NB: dit werd gezegd in het jaar van de oliecrisis van 1973 en aan de vooravond van de massale immigratie vanuit Suriname die optrad rond de onafhankelijkheid in 1975.

¹⁷⁷ Vergelijk (Hoppe 1987: 42-43): "Het 'gastarbeiders'-beleid werd uitgevoerd door het Ministerie van Sociale Zaken, als deel van haar verantwoordelijkheid voor arbeidsmarkt- en werkgelegenheidsbeleid. Daarbij ging het ministerie uit van twee beleidsassumpties: (1) 'gastarbeiders' vervullen een bufferfunctie voor de Nederlandse arbeidsmarkt; en daarom (2) mocht Nederland geen immigratieland worden. Deze twee veronderstellingen doortrokken bijvoorbeeld de Vreemdelingenwet (1967)".

¹⁷⁸ Velu noemt (impliciet) 1968 als het jaar dat 'de Nederlandse samenleving' begon in te zien dat het verschijnsel gastarbeid blijvend zou zijn: "In de publieke opinie was de gastarbeider een voorbijgaand verschijnsel, waar men niet goed raad mee wist ook al door de taal- en cultuurbarrière. Pas gedurende de laatste drie jaar [dus vanaf 1968] raakt de Nederlandse samenleving ervan overtuigd dat we met de blijvende aanwezigheid van buitenlandse werknemers rekening moeten houden. Bovendien neemt het aantal dat momenteel ± 100.000 bedraagt gestadig toe. ... De aanwezigheid van buitenlandse werknemers in de Nederlandse samenleving zal zeker voorlopig een blijvend verschijnsel vormen. Willen we in relatieve welvaart niet achteruit gaan, dan zal hun aantal in de komende jaren verdubbeld moeten worden. Dat gaat betekenen dat dan één op de twintig werknemers een buitenlander is" (Velu 1971: 25). Dat het verschijnsel gastarbeid niet tijdelijk zou zijn – zeker daar waar het om het 'vuile werk' ging – werd rond 1970 ook door andere auteurs gesuggereerd (Albeda 1970; Van Overeem 1972).

¹⁷⁹ *Algemeen Dagblad* 4-9-1965 (geciteerd in Wentholt 1967: 1967:1).

¹⁸⁰ Dit blijkt onder meer uit een brief die de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden op 15 november 1962 aan de minister-president stuurde en waarin druk wordt uitgeoefend om het bestaande beleid te versoepelen. Deze brief gaat in op het regeringsbesluit om vrouwen van Spaanse gastarbeiders alleen een verblijfsvergunning te verstrekken, "indien het huwelijk kinderloos is en de vrouw werkzaam is in de sociale sfeer" (ziekenhuizen, bejaardencentra en dergelijke) (Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden 1962: 222). De Raad brengt verschillende argumenten in stelling tegen dit besluit. In de eerste plaats is het achter-

laten van eventuele kinderen bij familie in Spanje een zaak die beter ‘ter hunner eigen beoordeling’ gelaten kan worden. Daarnaast zijn veel van de vrouwen in de industrie werkzaam en zou door een gedwongen overstap naar de ‘sociale sfeer’ een node gemiste werknemer aan de industrie ontvallen. Daar komt nog bij dat ook de mannen van de heengezonden vrouwen in dat geval wellicht in groten getale weg zouden gaan, met nog meer verlies aan arbeiders tot gevolg. Een en ander zou leiden tot een verergering van het *bottle-neck*probleem. Tenslotte wijst de Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden naar de situatie in het buitenland: “In andere landen, met name in die van onze E.E.G.-partners, West-Duitsland en Frankrijk, zijn sinds jaar en dag buitenlandse arbeiders werkzaam in aantallen, die een veelvoud bedragen van het aantal hier te lande werkzame buitenlanders. De overheid in die landen is in de praktijk, ten behoeve van de arbeidsvoorziening van het eigen bedrijfsleven, soepeler ten aanzien van het toelatingsbeleid van vreemde arbeidskrachten, zowel als van hun gezinsleden. Is in verband met de in onze nabuurlanden hogere nominale lonen de Nederlandse concurrentiepositie op de buitenlandse arbeidsmarkt reeds moeilijk, te vrezen valt dat de geringe soepelheid van de Nederlandse overheid als hierboven bedoeld deze concurrentiepositie zal schaden, en daarmee uiteindelijk ook de economische concurrentiepositie van vele van onze bedrijven” (Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden 1962: 223-224). Waar de bedrijven anders loonmatiging aanprijzen als een concurrentievoordeel, worden de relatief lage lonen nu gepresenteerd als een concurrentienadeel op de internationale arbeidsmarkt. Merk op dat er ook een soepel beleid wordt bepleit ten aanzien van de familieleden van gastarbeiders, dat wil zeggen, dat de bedrijven kennelijk geen belang hechten aan het voeren van een zuiver gastarbeidbeleid en meer zien in een immigratiebeleid.

¹⁸¹ Vergelijk ook: “In het begin van de zestiger jaren kan 90% van alle onderdanen uit de wervingslanden tot de beroepsbevolking worden gerekend; in het begin van de zeventiger jaren was dat percentage nog 80%. De laatst bekende cijfers voor maart 1975 komen op een percentage van 58,6%. Bovenstaande geeft duidelijk aan, dat arbeidsmigratie in Nederland steeds meer kenmerken gaat vertonen van permanente immigratie. Van overheidswege heeft men tot nu toe een dergelijk autonoom proces nooit willen toegeven, omdat permanente immigratie van deze groep nooit voorzien was” (Penninx & Van Velzen 1976: 21).

¹⁸² Ook Verwey-Jonker constateert dat niet alle gastarbeiders zullen remigreren, “daarvoor zijn ook al te veel alloctonen met hun gezin bezig zich blijvend in Nederland te vestigen. Er is zelfs al sprake van een tweede generatie” (1973: 13, vergelijk 215; vergelijk ook Penninx & Van Velzen 1976: 19-21).

¹⁸³ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹⁸⁴ Algemeen Bureau voor de Statistiek Suriname. *Oppervlakte en geschatte aantal inwoners van Suriname per 1 januari, 1996-2000*. URL per 10-12-2007: <http://www.suriname.nu/101a1g/statis02.html>, Paramaribo: Algemeen Bureau voor de Statistiek Suriname, Afdeling Bevolkingsstatistiek.

¹⁸⁵ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

¹⁸⁶ Vergelijk: “[Het bleek] in het verleden niet mogelijk ... de omvang van de gastarbeid te controleren en af te stemmen op de tijdelijke behoeften van de economie. De opvatting dat zo iets wel mogelijk was leefde sterk in de jaren vijftig en zestig, toen zich een tekort aan ongeschoolde arbeid voordeed. Dankzij het op grote schaal aantrekken van buitenlandse werknemers – een toename van 23% per jaar in de periode 1960-1976 — werden ‘bottle necks’ op de arbeidsmarkt voorkomen en kon de produktie sterk toenemen. Maar toen in de periode 1970-1975 de eerste tekenen van de recessie zichtbaar werden, bleek de klok moeilijk terug te draaien: de omvang van het aantal buitenlandse werknemers bleek minder flexibel als werd verondersteld. Van een afstemming op het aantal arbeidsplaatsen was geen sprake. De werving van nieuwe gastarbeiders werd niet stopgezet omdat de ongunstige loonstructuur voor ongeschoold werk een te gering aanbod van binnenlandse arbeidskrachten uitlokte. Ook vertrokken er geen buitenlandse arbeiders vanwege de nog slechtere perspectieven in de herkomstlanden. De stroom van buitenlanders nam zelfs sterk toe door de gezinsherenigingen die in die periode plaatsvonden” (Kamps 1985).

¹⁸⁷ Vergelijk: “De visie van de centrale overheid op het verschijnsel buitenlandse werknemers is neergelegd in de Regeringsnota Buitenlandse werknemers van 14 januari 1970, die wegens zijn eenzijdige economische optiek en zijn nadruk op de nationale- en korte termijnaspecten van het probleem, aan zware kritiek van de zich ermee bezig houdende Kamercommissie en de publieke opinie blootstond” (Verwey-Jonker 1973: 27).

¹⁸⁸ Vergelijk (Velu 1971: 30).

¹⁸⁹ Zie bijvoorbeeld (Halbertsma 1973: 17) en §5.4.2.

¹⁹⁰ De Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen (1973) gaat uitgebreid in op deze materie. Onder verwijzing naar een in 1971 uitgebracht advies (*De structuur van de Nederlandse Economie in de Internationale Arbeidsverdeling*) stelt de Raad: “Naar de mening van de Raad vormt de gastarbeid onder bepaalde omstandigheden een belemmering voor het ontstaan van meer industrie in het emigratieland en daardoor voor het op gang brengen van een betere arbeidsverdeling [een begrip van Tinbergen] in de wereld”; “De toevloed van relatief goedkope arbeid betekent een verlaging van de kostenfactor arbeid, waardoor de druk tot afstoten van arbeidsintensieve productieprocessen naar de ontwikkelingslanden kan afnemen” (p. 11). Voorts vraagt de Raad zich af “in hoeverre verplaatsing van kapitaal en

investeringen naar de ontwikkelingslanden niet verkieslijker is dan het aantrekken van arbeid uit die landen” (p. 15). De Raad stelt daarom dat “gestreefd moeten worden de ontwikkelingshulp aan de thuislanden te vergroten. Een morele verplichting daartoe kan worden afgeleid uit het feit, dat wij jarenlang arbeiders uit deze landen hebben gebruikt voor onze eigen doeleinden. Deze hulp zou dan ook additioneel moet zijn en niet ten koste mogen gaan van bestaande hulp” (p. 12-13). Vergelijk ook (Verwey-Jonker 1973: 44): “Een aan de buitenlandse werknemers opgehangen vorm van ontwikkelingshulp zou zeer wel mogelijk zijn”.

¹⁹¹ Interview met Justus Veenman.

¹⁹² Het CPB lijkt te doelen op de indirecte steun die het toelatingsbeleid voor veel bedrijven betekent: de komst van gastarbeiders heeft een loonverhogend effect, redeneert het CPB en dat leidt in principe tot een vermindering van de diepte-investeringen, een verlenging van de levensduur van oude kapitaalgoederen en een vertraging van de herstructurering van zwakke bedrijfstakken, zie Hoofdstuk 6.

¹⁹³ Er waren drie condities voor gezinshereniging: “1. de echtgenoot moet twee jaar in ons land hebben gewerkt; 2. de echtgenoot moet uitzicht hebben op werk voor tenminste nog één jaar; 3. door de bevoegde gemeentelijk autoriteiten moet een vergunning voor het in gebruik nemen van woonruimte zijn verstrekt, voorzover het gebieden betreft, waar deze vergunning is vereist” (Min. SZ&V 1970: 9). Voor Grieken, Portugezen, Spanjaarden en Turken gold een termijn van één jaar, voor gastarbeiders uit de overige wervinglanden twee jaar (Min. SZ&V 1970: 9). (Merk op dat er alleen gesproken wordt van *echtgenoot*, niet van *echtgenote*.)

¹⁹⁴ Interview met Eduard Bomhoff, interview met Arie van der Zwan.

¹⁹⁵ Vergelijk ook: “Voorts heeft geen enkele politieke partij van enig gewicht van de aanwezigheid van de allochtonen tot op heden een ‘issue’ gemaakt” (Verwey-Jonker 1973: 19).

¹⁹⁶ “Zo vestigden meest Nederlandse ‘zaakwaarnemers’, met de steun van een bureaucratisch-professionele elite, langzaam maar zeker, en vanaf 1973 in de politieke luwte van een progressief kabinet-Den Uyl steeds sneller, een uitgebreid, welvoorzien en financieel niet onbemiddeld implementatie-netwerk van publieke, semi-publieke en particuliere organisaties rond het ‘minderhedengebeuren’” (Hoppe 1987: 42-43).

¹⁹⁷ “Door een combinatie van interdepartementale controverses en de Molukse gijzelingsacties staat het ‘policy window’ om het etniciteitsvraagstuk wel expliciet op de politieke agenda te krijgen net lang genoeg op een kier om een tweede beleidscyclus van start te doen gaan” (Hoppe 1987: 17).

¹⁹⁸ De officiële werving van gastarbeiders stopte na 1973, onder meer vanwege de oliecrisis. Op 1 januari 1974 waren er volgens het CBS 29,6 duizend personen met de Marokkaanse nationaliteit en 53,5 duizend personen met de Turkse nationaliteit in Nederland. Bij elkaar ruim 80 duizend personen van wie ongeveer 55 duizend gastarbeiders (Roodenburg 2000: 213; Van Wissen & De Beer 2000: 150). Door nu vanaf 1974 de migratiesaldi van beide groepen (exclusief een beperkt aantal Turkse asielzoekers) te delen door genoemde aantallen op 1 januari 1974 aanwezige personen krijgt men een indicatie van de volgmigratie van beide groepen na 1 januari 1974.

¹⁹⁹ Onder meer in artikel 8 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM 2003): “**Artikel 8 – Recht op eerbiediging van privé, familie- en gezinsleven.** 1. Een ieder heeft recht op respect voor zijn privé leven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie; 2. Geen inmenging van enig openbaar gezag is toegestaan in de uitoefening van dit recht, dan voor zover bij de wet is voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk is in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen”. Merk op dat het ‘economisch welzijn van het land’ als voorbehoud wordt genoemd.

²⁰⁰ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

²⁰¹ Onder meer de benoeming van de minister van BiZa als beleidscoördinator, wetswijzigingen inzake discriminatie, inspraakregelingen en de coördinatie van het onderzoek naar minderheden via de ACOM (Regeringsreactie 1980: 9-14).

²⁰² Vergelijk Hoppe (1987: 45): “Dit einddoel vormt een tussenpositie tussen twee extremen: individualistische assimilatie (individu als uitgangspunt, gelijke kansen voor individuele mensen, meerderheidsregel, eliminatie van verschillen tussen groepen) en collectivistisch pluralisme (groep als uitgangspunt, gelijke resultaten voor groepen, minderheidsbescherming, koesteren van groepsverschillen)”.

²⁰³ Dat assimilatie gevoelig lag blijkt ook uit de inspraakronde van 1981 (Urbanus 1983: 24-33).

²⁰⁴ “Het emancipatiedoel [in de Minderhedennota] wordt uitgelegd als twee subdoelen: versterking van het zelfbewustzijn en zelfrespect van leden van minderheidsgroepen; en het zodanig beïnvloeden van de samenleving dat leden van minderheidsgroepen aanvaard worden als permanente inwoners. Deze tweeledige interpretatie van het begrip ‘emancipatie’ resulteert enerzijds uit sterke politieke druk tijdens de inspraakronde over de Ontwerp-Minderhedennota van de minderheden zelf en hun belangenbehartigers. Anderzijds kon de politieke pressie alleen maar effectief worden omdat Christen-Democratische politici een analogie

trokken tussen de eigen emancipatiestrijd uit het verleden en de toekomstige emancipatiestrijd van etnische minderheden” (Hoppe 1987: 46).

²⁰⁵ Vergelijk (Rijkschroeff et al. 2004: 70).

²⁰⁶ Mogelijk speelden ook partijpolitieke voorkeuren een rol; waar de christen-democraten in de regel meer geporteerd zijn van een groepsgericht beleid (zie ook noot 204), staan liberalen en sociaal-democraten over het algemeen meer een op het individu gerichte benadering voor (zie bijvoorbeeld Hoppe 1987: 31-32; Rijkschroeff et al. 2004: 182-184).

²⁰⁷ “The essential point is that immigration and integration was not politicised at that time. On the contrary, it was kept deliberately off the agenda in political campaigns. As Rob Hoppe analysed in 1987, ethnicity (specifically the growing multi-ethnicity of the state through migration) was systematically depoliticised by removing it from the political agenda and defining it as a (pseudo-) scientific or administrative problem (Hoppe 1987). During the 1980s that same political consensus also led to a more or less explicit agreement not to allow (local and national) extreme rightist and racist parties ‘to play the migration card’. The *cordon sanitaire* that was built in 1983, after local elections in the municipality of Almere where such a party gained 13 per cent of all votes, persisted successfully throughout the 1980s” (Penninx 2005: 39). Vergelijk ook (Timmermans & Scholten 2006).

²⁰⁸ Vergelijk ook: ‘Glimmerveen Stopt’, *Trouw*, 7-5-2001: 3.

²⁰⁹ “Depolitiseren van etniciteit speelt in op politiek- historische ‘ervaringen’ uit het interbellum als zou politisering van etniciteit *ipso facto* racistisch, fascistoid en reactionair zijn” (Hoppe 1987: 14).

²¹⁰ Dit thema leefde wel degelijk onder bepaalde lagen van de bevolking, getuige het schotsschrift ‘Salaam Suleika lieve vrouw’ dat in de jaren tachtig circuleerde. In dit schotsschrift wordt ondermeer misbruik van sociale zekerheid door gastarbeiders gehekeld. De tekst luidt:

Lieve Sulein,

Salaam Suleika, lieve vrouw / ik niet meer werken in de bouw.

Hier veel collega's zak gekregen / geen geld meer zijn voor bouw en wegen.

Jij niet denken: 'och wat erg' / en tegen opzien als een berg.

Allah mij niet heeft verlaten / Jouw Ali is met GAK gaan praten.

Zij zeggen: 'Jij vakantie houwten' / ik krijg nu geld zonder te bouwen.

Hier zijn echt een luilekkerland / ik geld verdienen dus niks aan de hand.

Werkelijk hier zijn echt niks loos / alleen negenhonderdduizend werkeloos.

Het arbeidsbureau mij nu verblijden / en zeggen: 'Jij de baas vermijden'.

Want dan brengt wekelijks de PTT / uit de WW wat centjes mee.

Ik daarom altijd kijken stug / en zeggen: 'Ikke pijn in rug'.

Nu vrij van baas niks te verduren / ik jou, suleike geld blijven sturen.

Mijn rekening op de bank blijft groeien / nu wij met kaarten ons vermoeien.

Geld voorlopig dus niet minderen / Je krijgt hier ook veel geld voor kinderen.

Vertel Suleika, het kan mij niet bomme / zijn er nog kinderen bijgekome? /

Die ik niet ken, jij schrijft me maar / hoe groot is nu die kinderschaar? /

Geeft niet Suleike al zijn er dertig / jij maken de papieren fertig.

En sturen ze met formulier / door arts getekend snel naar hier.

Dan zal je zien en niet geloven / kinderbijslag vliegt naar boven.

Anderen hebben geprobeerd / wordt toch nooit gecontroleerd.

Dan gaat Suleika, door 'Den Haag' / mijn belasting snel omlaag.

Ik weten nu waar geld hier zit / ga straks naar tandarts voor nieuw gebit.

En ook als Allah hoort mijn wil / volgende week een nieuwe bril.

Breng er een extra voor jou mee / wordt toch betaald ik heb WW.

Oma kom naar 'Nederlanden' / zij krijgen hier ook weer nieuwe tanden.

Zij brengen nog meer oudjes mee / die krijgen dan weer AOW.

Ja, hier in Holland sta je paf / je krijgt hier geld van wieg tot graf.

Wij zijn nu met veel man genoeg / die niet werken maar in de kroeg /

spelen kaart moet je weten / tussendoor gaan we wat eten.

O, Holland mooste land ter welt / niks werken en toch veel stempelgeld.

Ik woon in mooi huis erg tevree / met gas en licht en doortrekkelp.

Kost ons wekelijks een paar knaken / maar dat wordt betaald door sociale zaken.

Ik mag van huisbaas konijntjes houwten / hoeft daar weinig mee te sjouwten.

Ze leven in een klerekast / benedenburen soms wat last.

Vandaag een ziek erg onverwacht / heb beestjes ritueel geslacht.

Verkocht aan andere gastarbeider / en die verkocht hem toen weer weider.

Aan vrouw van Nederlandse man / die deed hem lekker in de pan.

Konijntjes fokken rustig door / en zo, ik krijg ook geld hiervoor.

*Jij hebben huis al opgeknapt? / van geld dat ik heb bijgelapt.
 Hou eenzaamheid nog jaartje uit / dan kom ik thuis met grote buit.
 Ik dan weer lekker bij jou thuis / en ga dan bouwen heel groot huis.
 Dat wij dan, samen met burens / aan Hollandse toeristen gaan verhuuren.
 Suleika, Allah ons behoeden / wij Hollanders hiervoor laten bloeden.
 Nu ik maak einde aan dit schrijven / ik nog een jaar in Holland blijven.
 En meedoen aan 'potvertere' / dan iedereen hier krijgt de klere.
 Jij groeten aan familie geven / en zeggen Ali heeft geschreven.
 Uit Holland mooiste land ter welt / waar jij met niks doen krijgt veel geld.
 Ali barst straks van de cente / hij naar huis kom krijg ook weer rente.
 Dan geven feest met grote knal / en zingen: 'HOLLAND BOVENAL'.
 Je man, Ali.*

Dit schotschrift circuleert ook nu nog op internet, zie bijvoorbeeld de volgende URL (per 8-9-2008): home.hetnet.nl/~eefbuurman/Funteksten_bestanden/brief_gastarbeider.htm.

²¹¹ Vooral onder invloed van CD-ideoloog (en oprichter van het Nederlands Blok) Alfred Vierling kwam echter gedurende de jaren tachtig de nadruk steeds meer te liggen op cultuur en religie (met name de islam) als grootste, met immigratie samenhangende bedreiging voor Nederland en de Nederlandse identiteit (Elbers & Fennema 1993: 105).

²¹² Dergelijke argumentatie speelde overigens ook bij vergelijkbare partijen in buurlanden: "In both France and Germany a major area of public concern was the impact of immigration on welfare and unemployment programs. Anti-immigrant groups argued that too many immigrants were becoming wards of the state and, as such, a drain on public finances. These groups were especially concerned about unemployment among foreign workers and the possibility that foreigners might benefit from the dole" (Hollifield 1992: 85).

²¹³ Vuijsje, H. (1981). 'Politieke Taboes' *Haagse Post*, 40-50.

²¹⁴ Voor Suriname en een 'oud' herkomstland als Indonesië vormt gezinsmigratie eveneens een substantieel deel van de totale instroom. Verder wint gezinsmigratie aan belang bij relatief 'nieuwe' herkomstlanden als Afghanistan. Tenslotte is gezinsmigratie bij veel westerse landen en bij landen met relatief geringe migratievolumes in het algemeen redelijk belangrijk (CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/stat web/>).

²¹⁵ Eigen berekening uit gegevens CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/stat web/>.

²¹⁶ "Art. 1. A. Voor de toepassing van dit Verdrag geldt als 'vluchteling' elke persoon ... (2) Die, ten gevolge van gebeurtenissen welke vóór 1 januari 1951 hebben plaats gevonden, en uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil invoeren, of die, indien hij geen nationaliteit bezit en ten gevolge van bovenbedoelde gebeurtenissen verblijft buiten het land waar hij vroeger zijn gewone verblijfplaats had, daarheen niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil terugkeren" (Gerritsen 2001: 54-55).

²¹⁷ "Art. 33. 1. Geen der Verdragssluitende Staten zal, op welke wijze ook, een vluchteling uitzetten of terugleiden naar de grenzen van een grondgebied waar zijn leven of vrijheid bedreigd zou worden op grond van zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging" (Gerritsen 2001: 68).

²¹⁸ Hier wordt nader onderscheid gemaakt tussen de begrippen *vervolging*, *vrees* voor vervolging en *gegrondheid* van die vrees. Er is sprake van *vervolging* in geval van schending van de mensenrechten. Hierbij dienen twee kanttekeningen te worden geplaatst. In de eerste plaats komt men pas voor vluchtelingschap in aanmerking als de inbreuk op de mensenrechten toe valt te rekenen aan menselijk handelen. "Hieronder valt dus niet de inbreuk op de mensenrechten door schrijnende armoede, hongersnood of rampen, tenzij deze weer in belangrijke mate het gevolg zijn van menselijk handelen" (Elderman 1999: 17). In de tweede plaats moet er sprake zijn van een zekere intensiteit van vervolging om voor vluchtelingschap in aanmerking te komen. Concreet kan men denken aan inbreuk op het recht op leven, inbreuk op de integriteit van het lichaam en arbitraire detenties. Strafvervolging voor een 'commuun delict' – een gewoon misdrijf in tegenstelling tot een politiek misdrijf – vormt in de Nederlandse rechtspraak geen grond voor vluchtelingschap tenzij er sprake is van: "(1) een onevenredig zware bestraffing of (2) een discriminatoire vervolging (3) op grond van politieke motieven" (Elderman 1999: 18). Om in aanmerking te komen voor vluchtelingschap moet er verder sprake zijn van *vrees* voor vervolging. Het hebben van vrees is echter een subjectieve geestestoestand. Volgens het *Handbook* is er sprake van *gegronde* vrees als deze subjectieve geestestoestand ondersteund wordt door een objectieve situatie (Snoei 1998: 11). Louter subjectieve vrees is op zichzelf dus niet voldoende om in aanmerking te komen voor het vluchtelingschap. De aanvrager moet in het zogenaamde asielselaas objectieve feiten en omstandigheden aandragen om de gegrondheid van zijn ver-

zoek aannemelijk te maken. Aannemelijk maken is een aanzienlijk minder zware eis dan het leveren van een onomstotelijk bewijs wat uit de aard der zaak redelijk is omdat vervolging nu eenmaal vaak niet goed gedocumenteerd is. De aanvrager moet de gegrondheid van zijn verzoek aantonen met een redelijke mate van waarschijnlijkheid, waarbij hem volgens het *Handbook* het voordeel van de twijfel dient te worden gegund. Over het algemeen is het zo dat een slechte mensenrechtensituatie in het land van herkomst er eerder toe zal leiden dat het verzoek als gegrond wordt erkend (Elderman 1999: 23-26). Verder is het van belang dat de vrees voor vervolging een toekomstgericht karakter moet hebben. Vervolging in het verleden kan de aanvrager helpen aannemelijk te maken dat hij een gegronde vrees voor vervolging heeft, maar als hij niet kan aantonen dat er in de toekomst ook sprake is van dreigende vervolging is dit niet voldoende. Andersom komt de persoon die in het verleden nooit vervolgd is, maar aannemelijk kan maken dat hij gegronde vrees voor dreigende vervolging heeft wel in aanmerking voor de vluchtelingenstatus (Snoei 1998: 11-13; Elderman 1999: 23).

²¹⁹ Het *singled-out* criterium komt er op neer “dat gegronde vrees voor vervolging slechts aangenomen wordt op grond van maatregelen die voortkomen uit de verscherpte negatieve aandacht van de overheid voor een – aan de hand van een der vervolgingsgronden te identificeren – persoon of groep” (Snoei 1998: 9). Het *singled-out* criterium wordt in de Nederlandse vreemdelingenrechtspraak echter niet zo strikt toegepast dat de gegrondheid van de vrees uitsluitend wordt afgeleid uit de persoonlijke ervaringen van de aanvrager. Uit jurisprudentie blijkt dat vervolging van familieleden of anderen onder vergelijkbare omstandigheden als waarin de aanvrager verkeerde, aanleiding kan zijn om zijn vrees voor vervolging gegrond te verklaren (Holterman 1999: 190-191). Toch menen sommigen dat het *singled-out* criterium in Nederland strikter is toegepast dan elders en dat dit heeft geleid tot de ‘wildgroei aan statussen’ omdat velen op basis van dit criterium niet erkend werden als vluchteling in verdragsrechtelijke zin (en dus geen zogenaamde A-status kregen), maar om humanitaire redenen ook niet teruggestuurd kon worden en daarom een (Voorlopige) Vergunning tot Verlijf (V)VTV kregen (WRR 2001: 60). Inmiddels is dit statussen systeem overigens herzien.

²²⁰ Nu is het voor een vluchteling over het algemeen moeilijk om de intentie van de vervolger aan te tonen. De vervolger zal in veel gevallen argumenteren dat er geen sprake is van vervolging, maar van handhaving van de openbare orde, bestrijding van terrorisme, enzovoort. De Afdeling rechtspraak heeft in uitspraken in 1988 en opnieuw in 1990 afstand genomen van de objectiviteitsleer (Holterman 1999: 197). Snoei argumenteert dat de objectiviteitsleer zich niet verdraagt met de vluchtelingdefinitie van het Vluchtelingenverdrag artikel 1 lid A sub 2 waarin “de vervolgingsgronden immers geformuleerd [zijn] als individuele of groepskenmerken van degenen die gegronde vrees hebben om vervolgd te worden, niet als motieven van de vervolger respectievelijk de vervolgende staat” (Snoei 1998: 9-10).

²²¹ Voluit: *Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, kortweg *Handbook* (UNHCR 1992).

²²² “**Artikel 94** ‘Voorrang internationale rechtsorde boven nationale wet’: Binnen het Koninkrijk geldende wettelijke voorschriften vinden geen toepassing, indien deze toepassing niet verenigbaar is met een ieder verbindende bepalingen van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties” (Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden).

²²³ “**Art. 44** 1. Elke Verdragsluitende Partij mag dit Verdrag ten allen tijde opzeggen door middel van een tot de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties gerichte kennisgeving. 2. De opzegging zal voor de betrokken Staat van kracht worden één jaar na de datum waarop de kennisgeving door de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties is ontvangen” (Gerritsen 2001:71-72).

²²⁴ “**Art. 14** 1. Een ieder heeft het recht om in andere landen asiel te zoeken en te genieten tegen vervolging. 2. Op dit recht kan geen beroep worden gedaan ingeval van strafvervolgingen wegens misdrijven van niet-politieke aard of handelingen in strijd met de doeleinden en beginselen van de Verenigde Naties” (Verenigde Naties 2002).

²²⁵ “**Artikel 3 – Verbod van foltering** Niemand mag worden onderworpen aan foltering of aan onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen” (EVRM 2003).

²²⁶ “De arrondissementsrechtbank te Den Haag verbood gisteren de uitzetting van twee Vietnamezen, omdat er gegronde redenen voor vervolging in Vietnam zijn. ‘Ofschoon de rechtbankpresident concludeert dat de eisers niet voldoen aan de omschrijving van vluchteling in het Vluchtelingenverdrag meent hij dat niet valt uit te sluiten dat de asielzoekers in het land van herkomst bloot gesteld worden aan ‘een onmenselijke of vernederende behandeling’. Dat betekent dat zij zich zouden kunnen beroepen op artikel 3 van het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens, waarin een verbod is neergelegd personen bloot te stellen aan een vernederende behandeling” (*NRC-Handelsblad* 21-12-1991:3).

²²⁷ Een paar voorbeelden: de vervolging van de Falung Gong beweging in China; de gedwongen sterilisaties en abortussen in het kader van de Chinese één kind politiek; de vele etnische conflicten in Afrika bezuiden de Sahara; de positie van vrouwen en homo’s in een groot deel van de wereld; onderdrukking van religieuze minderheden; repressieve regimes in Noord Korea en Cuba.

²²⁸ “De ‘angst voor het getal’ drukt een steeds grotere stempel op het Nederlandse asielbeleid. De spreekwoordelijke gastvrijheid waar Nederland zich immer op beroept staat haaks op het asielbeleid dat is doortrokken van hypocrisie en haaks staat op de internationale normen. Dat stelt mr. R. Fernhout in zijn proefschrift *Erkenning en toelating als vluchteling in Nederland*. ... Volgens Fernhout is het Nederlandse beleid erop gericht zo min mogelijk vluchtelingen toe te laten door een steeds beperktere uitleg van het begrip vluchteling” (*NRC-Handelsblad* 21-3-1990:3).

²²⁹ Feitelijk was dit een voortzetting van het asielbeleid in de voorgaande periode, dat over het algemeen restrictief was (Ten Doesschate 1994: 74-75). Verschil is dat in de jaren negentig “de uitvoerende beleidsdrukk om de stroom vreemdelingen richting Nederland een halt toe te roepen ... in gouvernementele kring vertaald [wordt] als een opdracht om de restrictiviteit van het toelatingsbeleid te maximaliseren (de ‘nuloptie’)” (Holterman 1999: 78).

²³⁰ Vóór 1976 was overigens een beroep op de Kroon mogelijk krachtens de wet BAB (Beroep Administratieve Beschikkingen) (Ten Doesschate 1994: 59).

²³¹ De redenering was dat als het gevaar voor verkrachting algemeen is men niet voldoet aan het *singled-out* criterium. In deze zaak werd de staatssecretaris gesteund door de Haarlemse president van de rechtbank en de Hoge Raad. Overigens worden de asielverzoeken van Tamil-vrouwen blijkens een uitspraak uit 1991 sinds dat jaar wel getoetst aan artikel 3 EVRM (Holterman 1999: 196). De Afdeling Rechtspraak Raad van State overwoog in deze zaak ook dat het IPKF verkrachting van Tamil-vrouwen niet gebruikte als systematisch middel om de Tamil-bevolking te intimideren (Snoei 1998: 10), met andere woorden, ze deed tevens een beroep op de ‘objectiviteitsleer’ die de intentie van de vervolger meeweegt.

²³² Voorbeelden zijn Somalië en voormalig Joegoslavië. Tegen deze interpretatie van het Vluchtlingenverdrag verzet zich echter paragraaf 65 van het *Handbook*: “Where serious discriminatory or other offensive acts are committed by the local populace, they can be considered as persecution if they are knowingly tolerated by the authorities, or if the authorities refuse, or prove unable, to offer effective protection” (UNHCR 1992: §65). In september 1996 stelde de president van de rechtbank Den Haag in een uitspraak over vervolging in Joegoslavië dat: “Gewelddadige of discriminerende handelingen kunnen, wanneer zij niet door overheidsorganen zijn verricht, als vervolging in vluchtelingrechtelijke zin worden aangemerkt indien de overheid deze handelingen ondersteunt of duldt of wanneer hiertegen door de overheid onvoldoende bescherming wordt geboden” (Snoei 1998: 15). Het oordeel van de president stemt hier dus overeen met de interpretatie in het *Handbook*: vervolging hoeft niet per se door de overheid te gebeuren.

²³³ Onder meer wordt verwezen naar een aantal specifiek op asielzoekers toegesneden maatregelen uit deze periode zoals de wet ‘veilige derde landen’ (1995), het verdrag van Schengen (1995) en de Overeenkomst van Dublin (1997). Inderdaad daalde het aantal asielzoekers na een piek in 1994 van 52.000 personen sterk in 1995 en 1996. Daarna steeg het aantal asielzoekers echter weer om de rest van de jaren negentig te fluctueren tussen circa 35.000 en 45.000 personen. De Beer (1998) vraagt zich dan ook af of de immigratiebeperkende maatregelen niet slechts een tijdelijk effect hebben gehad.

²³⁴ Het betreft de volgende dertien landen, tussen haakjes het aantal asielverzoeken in de periode 1980-1999 in duizendtallen: België (227), Denemarken (160), Duitsland (2.792), Frankrijk (583), Griekenland (55), Italië (132), Nederland (381), Noorwegen (78), Oostenrijk (257), Spanje (105), Verenigd Koninkrijk (420), Zweden (385), en Zwitserland (395). In totaal 5.970 duizend verzoeken, ofwel 97,6% van het totaal aantal verzoeken in alle Europese landen (inclusief de landen van midden-Europa die zelf inmiddels ook asielzoekers opvangen) (UNHCR 2001).

²³⁵ Eigen berekening op basis van gegevens uit (UNHCR 2001).

²³⁶ Wel zijn er een aantal contra-indicaties – de regeling geldt bijvoorbeeld niet voor technisch niet verwijderbaren.

²³⁷ Voor de AMA-regeling zoals die in de jaren negentig bestond geldt het volgende. Als er binnen een half jaar na aankomst in het herkomstland geen bevredigende opvangmogelijkheid voor de AMA werd gevonden en deze situatie bleef gedurende drie jaar ongewijzigd dan werd de AMA-vergunning automatisch omgezet in een verblijfsvergunning zonder beperkingen.

²³⁸ “Beeldend gezegd: wat kan er nog waar zijn van de verklaring van de twintigste asielzoeker die beweert tijdens een bezoek aan het toilet, via het raampje te hebben kunnen ontsnappen aan de permanente aandacht van zijn bewakers? De zoveelste asielzoeker met een relaas dat (op onderdelen) opvallende gelijkenis vertoont met het relaas van zijn voorgangers loopt dus enig risico scepisis en achterdocht te ontmoeten” (Rinkel 1992: 50).

²³⁹ De asielzoeker hoeft immers geen onomstotelijk bewijs te leveren: “Van de asielzoeker wordt niet verlangd te bewijzen, maar slechts aannemelijk te maken dat hij in zijn land vervolging te duchten heeft. Basisnorm hierbij is dat ... de asielzoeker ... het voordeel van de twijfel dient te genieten, ook al vertonen die verklaringen op onderdelen leemtes en onduidelijkheden” (Rinkel 1992: 42; vergelijk Elderman 1999: 23-26).

²⁴⁰ “Het criterium van het *veilig land* heeft zich in een sfeer van inzet van definitiemacht door de [Staatssecretaris van Justitie] en strijd daarover ontwikkeld. In regelgeving vindt men als uitkomst daarvan verschillende typen ‘veilige landen’. De oorsprong voert naar de notie van het *veilige land van herkomst* (‘safe country of origin’). Deze notie is ontwikkeld vanuit een extensieve interpretatie van art. 1 C [Vluchtelingenverdrag]. Het gaat daarbij om landen waaruit op grond van objectieveerbare en verifieerbare gegevens geen vluchtelingen kunnen komen. Met behulp van deze notie kunnen asielprocedures worden onttaald” (Holterman 1999: 183).

²⁴¹ Voor de eenvoud heb ik mij hier beperkt tot ‘veilige derde landen’. Het verdrag van Schengen en de Overeenkomst van Dublin hebben echter een dergelijke werking. In de laatste Overeenkomst is geregeld dat het land waar de asielzoeker het Dublingebied is binnen gekomen eerstverantwoordelijke is voor de asielaanvraag. Als de asielzoeker daarna een asielverzoek in een ander land indient kan dat land een zogenaamde *Dublinclaim* leggen bij het Dublinland waar de asielzoeker eerder verbleef. Zie voor meer informatie (Holterman 1999) of (Elderman 1999).

²⁴² “Asielzoekers verklaren vaak in Turkije in de afgesloten laadruimte van een vrachtwagen of een bestelbusje te zijn gestopt en vervolgens dagenlang onderweg te zijn geweest. Eenmaal hier zeggen ze niets te weten over de route. Omdat ze in de laadruimte van de buitenwereld waren afgesloten, hebben ze geen idee via welke landen ze zijn gereisd. Soms mochten ze er onderweg uit om te happen en te plassen. Maar waar dat was? Ze weten het niet. Medewerkers van de IND zijn ervan overtuigd dat die asielzoekers liegen. Ze zouden wel weten waar ze zijn geweest, maar hun reisagenten hebben hun op het hart gebonden niets te zeggen. En zonder bewijs kan Nederland deze asielzoekers niet terugsturen. Dus ging de Koninklijke Marechaussee, die sinds de afschaffing van de grenscontroles met België en Duitsland vlak achter de grenzen steekproefsgewijs controles uitvoert, op zoek naar bewijs. Ze plozen de vrachtwagens en hun inzittenden uit, in de hoop een plastic zak van een Franse supermarkt of een kassabonnetje van een Duits wegrestaurant te vinden om zo te bewijzen dat de inzittenden van de vrachtwagen wel degelijk via andere Schengenlanden waren gekomen. Lang heeft deze methode niet standgehouden. Mensensmokkelaars en hun handlangers zorgen er tegenwoordig voor dat de transportmiddelen vlak voor een grensovergang grondig worden gereinigd. Zij gooien alle papertjes, zakjes en kaartjes die op een verblijf in Frankrijk, België of Duitsland wijzen weg, evenals alle reispapieren en documenten die op een verblijf in een ander Europees land duiden. Om de kans op ontdekking te verkleinen, worden de migranten vlak voor de grens verdeeld over kleinere voertuigen, of op de trein gezet” (Godfroid & Vinckx 1999: 111).

²⁴³ Men schatte eind jaren negentig bijvoorbeeld dat ongeveer 80% van alle asielzoekers Nederland binnenkomt via de Dublin partners Duitsland en België terwijl in 1998 naar schatting op slechts 13% van alle aanvragen een *Dublinclaim* werd gelegd (Godfroid & Vinckx 1999: 112).

²⁴⁴ Dit was overigens geen nieuw fenomeen: in 1981 stelde de regering reeds: “velen die hun land om economische redenen verlaten ... doen thans een beroep op klemmende redenen van humanitaire aard” (Memorie van Toelichting Rijksbegroting 1981: 76, geciteerd in Wijburg 1994: 48).

²⁴⁵ Als reden voeren Doornik & Penninx aan dat asielmigratie voor grote groepen mensen de enige mogelijkheid voor migratie is, vergelijk ook Muus (1995: 86) die stelt dat voor veel mensen van buiten de EU een ‘migrantendochter de laatste legale kans [is] om te migreren”.

²⁴⁶ Zetten we de berichtgeving in het *NRC-Handelsblad* in de periode 1990-1997 op een rij dan krijgen we het volgende overzicht van de meevallers en tegenvallers in de asielbegroting: 20-1-1990: 400 miljoen; 30-1-1991: 13 miljoen; 8-2-1991: 88 miljoen; 1-4-1991: 250 miljoen; 14-5-1992: 200 miljoen; 3-6-1992: 2,7 miljoen; 7-7-1992: 440 miljoen; 25-3-1993: 534 miljoen+312 miljoen voorzien tekort voor het volgende jaar; 22-6-1993: 51 miljoen; 17-7-1993: 20-25 miljoen; 28-3-1994: 570 miljoen+voorzien begrotingstekorten oplopend van 940 miljoen in 1995 tot 1320 miljoen in 1998; 25-5-1994: 3,5 miljoen; 10-11-1994: 500 miljoen; 10-4-1995: voorzien tekorten van 500 miljoen in 1996 en 1000 miljoen in 1997; 18-11-1996: **meevaller** 75 miljoen; 20-8-1997: 110 miljoen + voorzien tekorten van 187 miljoen voor 1998, 160 miljoen voor 1999, 150 miljoen voor 2000, 115 miljoen voor 2001. Met andere woorden: elk jaar zijn er één of meer keren tekorten op de begroting van honderden miljoenen gulden voorzien met als enige uitzondering 1996 als na een halvering van de instroom binnen twee jaar een bescheiden meevaller van 75 miljoen kan worden genoteerd.

²⁴⁷ “Het kabinet heeft de structurele neiging om de ramingen van de toestroom van asielzoekers bewust laag te houden. Dit behoedzame scenario beoogt twee effecten: ten eerste de eventuele aanzuigingeffecten van hoge ramingen tegengaan en ten tweede de financiële uitgaven voor de opvang onder controle houden. De centrale opvang wordt op deze lage inschatting afgestemd. ... Het kabinet is aldus (bewust?) al een tijd bezig zelf zijn eigen paniek te organiseren. Hiermee lokt het een maatschappelijke mobilisatie tegen het asielbeleid uit. Dit is een gevaarlijke politiek”. M. Rabbae, “Kabinet oorzaak eigen asielpaniek.” *De Volkskrant* 6-10-1998, pp. 9.

²⁴⁸ “[H]et allochtonenbeleid [moet] ‘strenger’ en ‘rechtvaardiger’ worden, hetgeen vooral de suggestie wekt dat er naar moet worden gestreefd dat er minder asielzoekers worden toegelaten. Er wordt echter zorgvul-

dig vermeden om dat laatste hardop uit te spreken. Op zichzelf niet merkwaardig, omdat het opzeggen van internationale verdragen – hetgeen voor een daadwerkelijke inperking noodzakelijk zou zijn – politiek zeer gevoelig ligt. ... Wanneer het aantal asielzoekenden in ons land echt een probleem is – bijvoorbeeld omdat de Nederlandse samenleving daar niet op berekend is – en de mogelijkheid om dit aantal daadwerkelijk terug te dringen ontbreekt, is er kennelijk slechts één uitweg om politiek gezichtsverlies te voorkomen: ontken het probleem. Met andere woorden: stel het aantal asielzoekers en het daarop gebaseerde budget systematisch te laag vast. Het probleem blijft dan optisch in elk geval binnen de perken. Op zichzelf kunnen er goede redenen zijn om de asielzoekerproblematiek niet dagelijks in volle omvang onder de publieke aandacht te brengen. In de verkiezingstijd is de vrees dat rechts-extremistische groeperingen daardoor vaste voet aan de grond krijgen bijvoorbeeld een serieus te nemen argument” G. M. Kuiper, “Paars miskent de problematiek van asielzoekers.” *NRC-Handelsblad* 25-6-1998, pp. 6.

²⁴⁹ “(Van onze politieke redactie) DEN HAAG – Het aantal asielzoekers dat naar ons land komt, lijkt veel kleiner te worden dan vorig jaar werd verwacht. Dit zei premier Kok gisteravond na de ministerraad. Dit jaar melden zich waarschijnlijk 33.000 vluchtelingen. Tot dusver werd uitgegaan van een toestroom van 45.000” (*Het Parool* 10-4-1998:3).

²⁵⁰ Er is gesuggereerd dat het vermijden van een politieke discussie – waar Koks grote opponent Bolkestein politiek garen bij zou spinnen – het motief achter deze neerwaartse bijstelling is geweest: “Boze tongen in Den Haag beweren nu dat de PvdA, de partij van Schmitz en Kok, vlak voor de verkiezingen weinig trek had in een discussie over stijgende aantallen asielzoekers. Hoe het ook zij, een bevestigende verklaring voor de neerwaartse bijstelling van de prognoses is nooit gegeven” (*De Volkskrant* 14-10-1998:3). De door het CBS gehanteerde prognosemethoden voorspelden – op basis van de instroom in de eerste drie maanden van 1998 – een asielinstroom van 46 à 48 duizend personen in 1998. Het werden er uiteindelijk 45 duizend. Het CBS gebruikt twee prognosemethoden, die we in navolging A en B noemen (De Beer 1999: 8-10).

mnd	maandelijkse instroom van asielzoekers							prognose met methode		
	1997				1998			A	B op basis instroom	
	abs	verschil ^a	cumm	stijging ^b	abs	cumm	stijging ^b		feb	mrt
jan	2.049		2.049	8%	3.080	3.080	50%	51.774	3.080	3.080
feb	2.068	19	4.117	25%	2.543	5.623	23%	47.042	2.543	2.543
mrt	2.289	221	6.406	39%	3.282	8.905	43%	47.879	2.764	3.282
apr	2.279	-10	8.685	37%	3.208	12.113	41%	48.038	2.754	3.272
mei	2.192	-87	10.877	33%	3.029	15.142	38%	47.949	2.667	3.185
jun	2.415	223	13.292	60%	3.334	18.476	38%	47.876	2.890	3.408
jul	3.014	599	16.306	61%	3.887	22.363	29%	47.237	3.489	4.007
aug	3.539	525	19.845	93%	4.135	26.498	17%	45.990	4.014	4.532
sep	3.758	219	23.603	74%	5.107	31.605	36%	46.120	4.233	4.751
okt	3.956	198	27.559	69%	4.859	36.464	23%	45.572	4.431	4.949
nov	3.104	-852	30.663	37%	4.325	40.789	39%	45.817	3.579	4.097
dec	3.780	676	34.443	60%	4.428	45.217	17%	45.217	4.255	4.773
tot	34.443				45.217				40.699	45.879

a) ten opzichte van vorige maand.
b) ten opzichte van dezelfde maand in voorgaand jaar.
Bron: CBS-Statline.

Methode A is een berekening op basis van de seizoensgecorrigeerde instroom in het voorgaande jaar. De prognose voor 1998 op basis van de instroom tot en met maart wordt gevonden door de cumulatieve instroom van januari 1998 tot en met maart 1998 te vermenigvuldigen met de totale instroom in 1997 en dit product vervolgens te delen door de cumulatieve instroom van januari 1997 tot en met maart 1997. Deze methode levert voor 1998 een prognose op van 8.905-34.443/6.406=47.879 personen. De prognose op basis van januari 1998 tot en met februari 1998 komt uit op 47.042 personen (zie bovenstaande tabel).

Methode B is een berekening op basis van de maand op maand verschillen in het voorgaande jaar. De prognose voor april 1998 op basis van de instroom van januari 1998 tot en met maart 1998 wordt gevonden door het verschil tussen maart en april 1997 op te tellen bij de instroom in maart 1998. De prognose voor april 1998 wordt dan 3282-10=3272. Evenzo berekent men de prognoses voor de overige maanden van 1998, zij het dat men dan uit moet gaan van de berekende prognoses van de voorgaande maand. De prognose voor 1998 op basis van de instroom tot en met maart komt dan uit op 45.879. Evenzo berekent men de prognose op basis van de instroom tot en met februari op 40.699. De hier genoemde prognoses zijn in onderstaande tabel vetgedrukt. Als men zich baseert op de eerste drie maanden, leverde over de periode 1988-

1998 methode A een gemiddelde voorspelfout op van 4200 personen en methode B een gemiddelde voorspelfout op van 6200 personen (De Beer 1999: 9).

Waar de plotselinge neerwaartse bijstelling van premier Kok tijdens verkiezingstijd ook op gebaseerd is, in ieder geval niet op een berekening met de hier uiteengezette methode A of B op basis van de instroom van januari 1998 tot en met februari 1998 of maart 1998. Ook de trend wees totaal niet op een daling van de asielinstream. Integendeel, de stijging ten opzichte van dezelfde maand in het voorgaande jaar was voor alle maanden in 1997 en 1998 positief (zie bovenstaande tabel). Enig rekenwerk leert dat Kok met zijn prognose feitelijk een scherpe trendbreuk voorspelde. In de maanden januari, februari en maart 1997 arriveerden in totaal 6.406 personen tegen 8.905 in dezelfde periode in 1998, ofwel een **stijging van 39%**. Om in 1998 op totaal 33.000 personen uit te komen zou de instroom de laatste 9 maanden $33.000 - 8905 = 24.095$ personen moeten bedragen, tegen $34.443 - 6.406 = 28.037$ personen in de laatste 9 maanden van 1997, ofwel een **daling van maar liefst 14%**. Kortom, de instroomcijfers geven geen enkele rechtvaardiging voor de prognose van 33.000 personen van het kabinet Kok.

Tenslotte is het nog mogelijk om de instroomprognoses met methode A te baseren op de gemiddeld instroom over meerdere jaren. Gemiddeld genomen nemen de voorspelfouten dan fors toe. Ook zo worden echter geen prognoses lager dan 35 duizend gevonden (zie onderstaande tabel met zo verkregen prognoses voor 1998).

gebaseerd op instroom in periode	gebaseerd op gemiddelde instroom in de jaren				
	1997	1996-1997	1995-1997	1994-1997	1993-1997
jan-feb 1998	47042	40911	36765	35129	36304
jan-mrt 1998	47879	43086	38762	36221	37853

²⁵¹ R.B. Grootenhuis & E. Bloemen, "Onzekerheid is verstikkend voor asielzoeker." *Trouw*, 16-4-1999: 17.

²⁵² Vergelijk ook: M. van Rooijen, "GGZ-Instellingen trekken aan de bel: Lange wachttijd verergert psychische problemen van asielzoekers." *De Gazet*, 22-23; J. E. Hovens, & R. J. P. Rijnders, "Sober asielbeleid is onmenselijk". *NRC-Handelsblad*, 19-5-1998, 11.

²⁵³ Vergelijk J. Bala, "Wees open aan de poort van de maatschappij." *NRC-Handelsblad*, 22-5-1999, 9. Vergelijk ook de verslaggeving in *NRC-Handelsblad* over een onderzoek van twee huisartsen in het AZC in Aalten: "Klachten als gevolg van gewelddadigheden in het land van oorsprong ... wogen volgens de dokters in Aalten niet op tegen de problemen die asielzoekers na hun vlucht in Nederland ondervonden" (*NRC-Handelsblad* 26-10-1991:2). Dit onderzoek werd in 1991 overigens gepubliceerd in *Huisarts en Wetenschap*.

²⁵⁴ Relatie duur asielprocedure en psychische klachten:

Duur	Totaal		0 - 1 jaar		1 - 2 jaar		2 jaar	
	N=88	%	N=9	%	N=30	%	N=49	%
Steekproefgrootte	38	43%	2	22%	10	33%	26	53%
Depressiviteit	46	52%	-	0%	11	37%	35	71%
Eetlust	25	28%	2	22%	16	53%	16	33%
Concentratiestoornissen	17	19%	-	0%	5	17%	12	24%
Geheugenstoornissen	11	13%	-	0%	4	13%	7	14%

Bron: (Willigen 1992: 183) Oorspronkelijke bron: *Medisch Contact* 1983 (12) 333-336. Onderzoek verricht naar de duur van de asielprocedure in relatie tot medische klachten bij Syrisch-Orthodoxe en Armeense asielzoekers uit Turkije.

²⁵⁵ Volgens sommige auteurs belemmeren de lange procedures en bijbehorende onzekerheid ook het psychologische proces waarin de immigrant een nieuwe stabiele hybride identiteit ontwikkelt; zie R.B.M. Grootenhuis & E. Bloemen, "Onzekerheid is verstikkend voor asielzoeker." *Trouw*, 16-4-1999, 17; J. van Essen & H. van Nieuwenhoven, "Rouwen als voorwaarde voor een nieuwe identiteit; Salman Akhtar toegepast op de hulpverlening aan vluchtelingen." *Phaxx*, 1998, 10-12 (vergelijk Akhtar 1995: 1076-1077).

²⁵⁶ Vergelijk T. te Beek, "Laat geen menselijk kapitaal verloren gaan." *De Volkskrant*, 8-9-1999, 9.

²⁵⁷ Later mochten asielzoekers 12 weken per jaar werken, in de praktijk oogstwerk, zie T. te Beek, "Laat geen menselijk kapitaal verloren gaan." *De Volkskrant*, 8-9-1999, 9.

²⁵⁸ Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit een brief van minister De Vries (Sociale Zaken) en staatssecretaris Kosto (Justitie) aan de Tweede Kamer betreffende de eventuele verruiming van de mogelijkheden om op grotere schaal werkvergunningen te verlenen aan asielzoekers die in afwachting zijn van hun procedure. De regering wijst de mogelijkheid om asielzoekers toe te laten tot de arbeidsmarkt echter categorisch af: "Volgens de bewindslieden is er geen enkele reden om asielzoekers tot de arbeidsmarkt toe te laten, omdat er in

de 'lage en ongeschoolde functies' waarvoor zij in principe in aanmerking zouden komen, sprake is van hoge werkloosheid. Vorig jaar is slechts in enkele honderden gevallen een werkvergunning afgegeven. 'Het beleid is erop gericht dit aantal in 1991 zo mogelijk tot nul te reduceren, omdat elke plaatsing van een buitenlander in principe ten koste gaat van de plaatsing van een binnenlandse werkloze, al dan niet uit een minderheidsgroep', aldus de brief. Justitie is bang dat tewerkstelling van asielzoekers 'een integratie-effect' heeft, waardoor eventuele uitzetting later wordt bemoeilijkt. ... 'Bovendien kan van tewerkstelling van asielzoekers een aanzuigende werking uitgaan'" (*NRC-Handelsblad* 10-1-1991:2).

²⁵⁹ T. te Beek, "Laat geen menselijk kapitaal verloren gaan." *De Volkskrant*, 8-9-1999, 9.

²⁶⁰ Het gebrek aan (opvang)capaciteit wreekt zich ook op dit punt: "Aangezien de doorstroom stopt, doen de asielzoekers soms drie keer de basiscursus. ... Zestig procent van hen die al langer dan twee jaar in Nederland verblijven, spreekt de taal nog niet" (*NRC-Handelsblad* 29-6-1992:3).

²⁶¹ Onderzoeksbureau Regioplan deed in opdracht van de overheid een onderzoek onder 569 ex-asielzoekers, die in 1991 hun status kregen. Het bleek dat 76% van hen drie jaar na statusverlening nog steeds bijstandsafhankelijk was. Van de overige 24% had 80% tijdelijk of vast werk en de rest had inkomsten door studie of anderszins (Hueber et al. 1995). Een ander onderzoek (Brink 1997; Brink et al. 1996) gedaan onder 124 vluchtelingen afkomstig uit Joegoslavië, Somalië en Iran geeft een vergelijkbaar beeld. Deze vluchtelingen werden tussen oktober 1994 en maart 1996 drie maal geïnterviewd met intervallen van 6 maanden. Het betrof hier vluchtelingen die hooguit drie jaar voor het eerste interview een status hadden gekregen, de meesten eerder. Ongeveer één derde van hen was minder dan twee jaar in Nederland, ruwweg één derde 3 tot 4 jaar en de overige één derde langer dan vier jaar. In de anderhalf jaar dat het onderzoek duurde steeg het aantal mensen in de onderzoeksgroep met een vaste of tijdelijke (deeltijd) baan van 10% naar 30% (Brink 1997: 189, 200). Brink concludeert: "Among the main reasons for the high unemployment rate are the denial by potential employers of former work experience and diplomas obtained in the country of origin, difficulties with the Dutch language, lack of knowledge of the Dutch labourmarket, high expectations of the nature of employment, long waiting periods during the asylum procedures and, in some cases, age" (Brink 1997: 201).

²⁶² "Een ander probleem dat voor veel vluchtelingen het zoeken naar werk bemoeilijkt, is het feit dat veel van hen hebben te kampen met psychische en/of fysieke problemen die zijn te herleiden op hun achtergrond als asielzoeker/vluchteling. Het niet tot rust kunnen komen, hoofdpijnklachten, concentratieproblemen, nachtmerries en slapeloosheid zijn voorbeelden van de meest genoemde klachten. De voortdurende ongerustheid over familieleden die zijn achtergebleven in het land van herkomst draagt hiertoe bij. Ook de problemen die zich voordoen in langdurige slepende gezinsherenigingsprocedures veroorzaken veel spanningen en onzekerheid. Langdurig verblijf in asielcentra heeft zijn sporen achtergelaten" (Brink et al. 1996: 54).

²⁶³ "We must question the Swedish immigration policy. Have there been any mistakes? For example, have the introductory training programs and other labour market measures directed to refugees, been adequate with regard to their background and with regard to the transitions in the Swedish economy? Has the immigration policy tended to make the immigrants passive? In the 80s the waiting period to get a permit for asylum seekers increased very much. In some cases it took years between arrival in Sweden and obtaining a permit to stay. The immigrant was not allowed to work during the waiting period. Probably many immigrants lost their competence. The summary is that the goal of equality in the Swedish immigration policy has not been achieved" (Ekberg 1999: 423-424).

²⁶⁴ Interview met Han Entzinger.

²⁶⁵ Deze basiseducatie zou onder meer alfabetisering, Nederlands, basis Engels, rekenvaardigheid en sociale vaardigheden moeten omvatten (WRR 1989: 43-44).

²⁶⁶ Verder stelt dat Raad dat meer diversiteit leidt tot immateriële verrijking, maar dat pluriformiteit tegelijkertijd ook tot spanningen kan leiden. De Raad verwijst wat dit laatste betreft naar de door iedereen te respecteren Nederlandse rechtsorde die grondwettelijk verankerd is en het maatschappelijk verkeer regelt door grenzen te stellen aan ieders gedrag (WRR 1989: 22).

²⁶⁷ Dat blijkt ook uit de opzet van het rapport. De terreinen Arbeid, Onderwijs en Volwasseneneducatie worden elk in een apart hoofdstuk behandeld. Voor Huisvesting, Justitie en Gezondheidszorg & Welzijn is samen slechts één enkel hoofdstuk gereserveerd. Ook aan het *vreemdelingenbeleid* is slechts één klein hoofdstuk gewijd, terwijl het *cultuurbeleid* het moet doen met één subparagraaf van krap 4 bladzijden.

²⁶⁸ Het begrip 'beleidssubstelsysteem' is afkomstig uit het zogenaamde *Advocacy Coalition Framework* (ACF) (Sabatier & Jenkins-Smith 1999). Een van de doelstellingen van het ACF is om wetenschappelijke informatie en (expert)kennis een prominenter plaats te geven in de verklaring van het beleidsproces (Sabatier & Weible 2007: 192). Daarom richt de analyse zich niet louter op de politieke arena, maar op een heel scala aan actoren – het zogenaamde beleidssubstelsysteem – die invloed hebben op dat beleidsproces. "Het beleidssubstelsysteem bestaat uit alle actoren die een rol spelen bij de vorming, besluitvorming, uitvoering en evaluatie van een beleid of een beleidsprobleem" (Fenger 2003). Daarom moet het beleidssubstelsysteem "breed

worden opgevat, hieronder vallen dus onder meer politici, ambtenaren, belangengroepen, wetenschappers, adviesorganen en 'denktanks' en journalisten" (Fenger 2003). Binnen het beleidssubstelsysteem opereren verschillende beleidscoalities, in de regel 2 tot 5 (Sabatier & Weible 2007: 196). Coalities ontstaan omdat het politieke proces in moderne samenlevingen zo complex is dat actoren alleen door specialisatie en samenwerking kans maken hun politieke doelen te verwezenlijken. Daarbij hebben actoren met verschillende achtergronden (politiek, juridisch, wetenschappelijk, etc) elk een eigen rol (Sabatier & Weible 2007: 192). Een beleidscoalitie bestaat uit "verschillende publieke, semi-publieke en private actoren die causale en normatieve opvattingen delen en die vaak gecoördineerd handelen" (Fenger 2003). In navolging van Fenger (2003) duiden we deze gedeelde opvattingen (het "policy belief system") aan met de term "beleidsvisie". Elke beleidscoalitie heeft een eigen beleidsvisie van waaruit ze het beleid probeert te beïnvloeden. Vanuit het zo gevormde beleid en de effecten daarvan vindt ook weer terugkoppeling plaats op de beleidsvisies van de verschillende coalities. Een beleidsvisie bestaat uit drie lagen (1) de "diepe kern" die bestaat uit de fundamentele ontologische en normatieve overtuigingen van een actor, (2) de "beleidskern" bestaande uit "de beleidsstrategieën en -voorkeuren die nodig zijn om de opvattingen uit de diepe kern op het concrete beleidssubstelsysteem te verwezenlijken" en (3) de "secundaire aspecten", dat wil zeggen "de instrumentele beslissingen die nodig zijn om de beleidskern in een specifiek substelsysteem te implementeren" (Fenger 2003). Merk op dat dit gelaagde systeem parallellen vertoont met het gelaagde model van Fischer (§2.5.2). Beleidscoalities formeren zich vooral rond de meest fundamentele (tweede orde) normatieve uitgangspunten en empirische aannamen van actoren, dat wil zeggen, rond dat wat Sabatier de 'diepe kern' noemt en Fischer het tweede orde niveau van 'sociale keuzen' en 'maatschappelijke rechtvaardiging'. Omdat deze tweede orde overtuigingen en voorkeuren veelal in de formatieve jaren tot stand zijn gekomen, zijn ze heel stabiel. Dat verklaart waarom fundamentele (tweede orde) beleidsverandering over het algemeen op veel weerstand stuit. De neiging bestaat om 'door te modderen' (Lindblom 1979) en slechts incrementele eerste orde beleidswijzigingen door te voeren. Een versterkend mechanisme is dat de fundamentele normatieve en ontologische axioma's van actoren fungeren als een 'perceptueel filter'; beleidsproblemen worden in tweede orde termen begrepen en gewaardeerd. Daardoor kunnen actoren die behoren tot verschillende beleidscoalities dezelfde informatie geheel anders beoordelen. Dit veroorzaakt en versterkt wantrouwen jegens actoren van rivaliserende beleidscoalities en draagt bij aan de zogenaamde "devil shift": de neiging om tegenstanders te zien als slechter, machtiger en onbetrouwbaarder als ze in werkelijkheid zijn (Sabatier & Weible 2007: 194, 205). Andersom vergroot het de onderlinge samenhang binnen een coalitie. Een essentieel ingrediënt van het ACF zijn de bronnen waarover beleidscoalities beschikken en de wijze waarop ze worden ingezet. Van de verschillende bronnen die Sabatier & Weible (2007: 202-203) noemen zijn vooral *formele macht, publieke opinie, bekwaam leiderschap* en met name *informatie* relevant. Met betrekking tot dat laatste stellen ze: "Information regarding the problem severity and causes and the costs and benefits of policy alternatives is an important resource for a coalition. Unless there is a hurting stalemate, ... the ACF assumes that information is a resource utilized by policy participants to win political battles against opponents. Strategic uses of information include solidifying coalition membership, arguing against an opponent's policy views, convincing decision making sovereigns to support your proposals, and swaying public opinion. Stakeholders often spin or even distort information to bolster their argument. ... This is one of the reasons why the ACF emphasizes the role of researchers within coalitions" (Sabatier & Weible 2007: 203). Daarbij speelt het soort informatie een belangrijke rol. Een van de hypothesen van het ACF luidt dat "problems for which accepted quantitative data and theory exist are more conducive to policy-oriented learning ('beleidsgericht leren') across belief systems than those in which data and theory are generally qualitative, quite subjective, or altogether lacking" (Sabatier & Weible 2007: 220). Ook treedt beleidsgericht leren eerder op bij beleidsproblemen die betrekking hebben op 'natuurlijke' (dat wil zeggen fysieke) systemen dan bij beleidsproblemen die betrekking hebben op politieke of sociale systemen, omdat de variabelen in dat laatste geval ook 'strategische actoren' kunnen zijn. Beleidsgericht leren heeft meer kans (dat wil zeggen: informatie heeft meer invloed) als er een forum bestaat dat voldoende prestige heeft voor professionals van verschillende coalities en gedomineerd wordt door professionele normen. Ook kan productie van wetenschappelijke (technische) kennis over een beleidsprobleem een indirecte invloed hebben als het de opinie verandert van zogenaamde *policy brokers* – actoren die min of meer neutraal staat tegen over verschillende coalities en belang hebben bij beleidsgericht leren (Sabatier & Weible 2007: 220). De rol van expertkennis speelt derhalve een essentiële rol in het proces van beleidsgericht leren.

²⁶⁹ Interview met Han Entzinger.

²⁷⁰ Interview met Han Entzinger.

²⁷¹ Later is er wat meer waardering gekomen voor het rapport. Koopmans (2002) meent bijvoorbeeld dat de WRR "met haar rapport Allochtonenbeleid uit 1989 een pioniersrol vervuld heeft" door de "concrete materiële situatie van migranten in Nederland" helder en duidelijk voor het voetlicht te brengen.

²⁷² "In het gunstigste geval staat het voor de aanvaarding door sociale-wetenschapsbeoefenaren van de alledaagse opvattingen van ambtenaren van gevestigde ministeries, die niet denken in termen van politieke

idealen, maar in termen van economische noodzaak. Het rapport kan aldus worden beschouwd als een zeer 'realistisch' document. In het slechtste geval zouden critici het een 'racistisch' document kunnen noemen, waarin de etnische minderheden de schuld krijgen van de positie waarin ze zich bevinden en waarin een streng toelatingsbeleid voor geselecteerde groepen wordt bepleit" (Rex 1995: 61-62).

²⁷³ Interview met Han Entzinger.

²⁷⁴ Voor nieuw aangekomen immigranten acht het kabinet "extra inspanningen op het gebied van de volwasseneducatie noodzakelijk, maar wil [het] niet zo ver gaan dat hieraan een leerplicht voor volwassen allochtonen wordt verboden" (Kabinetstandpunt 1990: 20). Met betrekking tot werkloze allochtonen rept het kabinet eveneens niet van een verplichting of sanctie. In plaats daarvan wordt volstaan met de aanstelling van contactfunctionarissen die het 'toeleidingstraject' zullen monitoren: "Evenals ... nieuwkomers zullen de werkloze minderheden tijdens hun toelatings- en educatietraject worden gevolgd" (Kabinetstandpunt 1990: 25).

²⁷⁵ Onder meer van de PvdA: "De PvdA worstelt met zichzelf sinds Bolkestein het thema van de minderheden in september 1991 aan de orde stelde. Toen vond de PvdA dat het 'taboe' moest worden gehandhaafd. Volgens fractieleider Wöltgens mocht er geen electoraal voordeel worden gehaald en D'Ancona hield de woorden van VVD-leider als 'tendentieus en stemmingmakerij'" (*NRC-Handelsblad* 25-3-1994:2).

²⁷⁶ Sommige VVD-prominenten hoopten dat de discussie die zo ontstond het minderhedenthema weer stevig op de politieke agenda zou zetten. Engering-Aarts (1992) meende dat men de extreemrechtse partijen CD en CP '86 de wind uit de zeilen zou kunnen nemen met een goed integratiebeleid als dat zou leiden tot resultaten die voor de bevolking zichtbaar zouden zijn.

²⁷⁷ "Met name bij de 16- tot 18-jarigen zonder voldoende taalvaardigheden, maar ook voor allochtonen die op latere leeftijd naar Nederland komen, is een intensieve opvang en basiseducatie vereist voor inpassing in de samenleving. Bij voorkeur moeten hierbij dwingende elementen worden ingevoerd, zoals het koppelen van een uitkering aan een leerverplichting. Dit houdt uiteraard ook in dat de overheid voldoende faciliteiten beschikbaar moet stellen om zo'n plicht te kunnen realiseren" (Min. BiZa 1992: 25). Op dat laatste punt blijkt de overheid overigens te kort te schieten: voor de basiseducatie is een wachtlijst waarop ruim 8000 allochtonen staan, een wachtlijst die bovendien maar langzaam wordt weggewerkt (Min. BiZa 1992: 53-54).

²⁷⁸ De vier actieprogramma's zijn 'Jeugd van etnische minderheidsgroepen', 'Bestrijden werkloosheid', 'Het voorkomen en bestrijden van vooroordelen, discriminatie en racisme' en 'Communicatie'. De eerste twee programma's zijn samen met de nadruk op de Grote Steden (Min. GSI 1999: 11-13) een echo van de *Contourennota*. Het derde programma roept herinneringen op aan het belang dat het minderhedenbeleid in de jaren tachtig had gehecht aan de bestrijding van discriminatie en racisme.

²⁷⁹ "Van de leden van etnische minderheden mag verwacht worden dat zij hun uiterste best doen om zich zo snel mogelijk een zelfstandige positie te verwerven in ons land. Daarvoor is het nodig dat zij kiezen voor deze samenleving en er ook hun verantwoordelijkheid voor nemen, om de vele faciliteiten die ons land zijn nieuwe landgenoten biedt, te benutten. Cruciaal hierbij is het leren beheersen van de Nederlandse taal. Het kabinet heeft met de Wet inburgering nieuwkomers daartoe een unieke faciliteit geschapen, die ook symbool staat voor de noodzaak dat etnische minderheden van overheden, maatschappelijke organisaties en andere instituties de kans gegeven moet worden om als burgers te kunnen participeren. Ieder lid van onze samenleving moet aangesproken kunnen worden op het inzetten van de potenties die hij bezit. Daar is hij burger voor, weerbaar, met rechten en verantwoordelijkheden" (Min. GSI 1999: 1).

²⁸⁰ Opvallend is dat de harde kern onder de (oudere) langdurige werklozen feitelijk wordt 'afgeschreven': de nota acht het beter de aandacht te richten op het voorkómen van uitstroom vóór de pensioengerechtigde leeftijd (Min. GSI 1999: 26-27). Omdat ook veel kinderen uit de minderheidsgroepen vanwege de thuissituatie te kampen hebben met een taalachterstand, wordt verder voorzien in intensieve taalprogramma's in de onderbouw van het onderwijs (Min. GSI 1999: 15-16, 21-22). Naast de hiergenoemde maatregelen, worden tal van maatregelen voorgesteld ter bevordering van de arbeidsmarktperformance en onderwijsresultaten van minderheden die een meer incrementeel karakter hebben.

²⁸¹ Interview met Han Entzinger.

²⁸² Zie bijvoorbeeld T. van Steveninck, "Nederland nog lang niet vol." *Algemeen Dagblad* 3-7-1999; P. C. Emmer, "Gebruik de markt als selectiemiddel." *De Volkskrant* 28-4-2000.

²⁸³ Zie bijvoorbeeld P. Kalma, "Nederland immigratieland." *De Volkskrant* 25-6-1993; H. Priemus, "Voor Europol heeft Nederland wel genoeg ruimte." *NRC-Handelsblad* 19-11-1993. E. van Thijn, "De acceptatie neemt af en niemand weet er Raad mee." *NRC-Handelsblad* 25-9-1993, vergelijk ook (Loeffen 1994: 15).

²⁸⁴ *NRC-Handelsblad* 29-3-1994:7.

²⁸⁵ *NRC-Handelsblad* 2-4-1994:3.

²⁸⁶ Jeroen Trommelen, "Waarom Nederland niet vol is." *De Volkskrant* 28-7-1993; vergelijk: Schreuders, G., "Geluiden uit de onderbuik." *De Volkskrant* 21-11-1994.

²⁸⁷ J. C. Ott, "Doodlopende weg van de immigratie: Vluchtelingen meer gebaat bij hulp in het land van herkomst." *NRC-Handelsblad* 27-8-1993, vergelijk: M. Bierman, "Nederland is een gastvrije maar roekeloze herberg." *NRC-Handelsblad* 25-11-1993; N. van Egmond, "Migratie gaat ten koste van het milieu." *De Volkskrant* 18-11-2002.

²⁸⁸ "Men zou vermoeden dat tegenwoordige met name onenigheid bestaat over de vragen of ons hulpoffer op dit moment te groot of te klein is, en of voortgaande immigratie nu van voordeel is of niet. In de publieke debatten is zo'n onenigheid echter maar met moeite terug te vinden. Het zijn vooral de stemmen die stellen dat immigratie voordelig is en dat we onze hulptaak absoluut nog niet volbracht hebben, die te horen zijn. Tegenstemmen komen nauwelijks in de media voor. Als er voor verdere immigratierestricties gepleit wordt is dat op basis van het meer indirecte argument dat 'de mensen in de oude wijken' en de 'man in de straat' zich zullen gaan verzetten als immigratie niet afgeremd wordt. Men bedient zich hier veelal van metaforen als 'spankracht' en 'draagvlak binnen de samenleving'" (Tholen 1997: 20-21).

²⁸⁹ Van 43% in de periode 1995-1999 naar 55% in de periode 2000-2004 (eigen berekening uit gegevens CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

²⁹⁰ Van 18% in de periode 1995-1999 naar 24% in de periode 2000-2004 (eigen berekening uit gegevens CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

²⁹¹ Zie bijvoorbeeld ook de nota *Zonder Kenniswerkers geen Kenniseconomie: Achtergronddocument bij de Kabinetsnota 'Delta/la Bèta/Techniek'*, in 2003 opgesteld onder verantwoordelijkheid van EZ, OCW & SZ&W.

²⁹² Niet te verwarren met *asielzoekers*.

²⁹³ Dit moet waarschijnlijk vooral gezien worden als gevolg van de hoogconjunctuur die rond de eeuwwisseling voor een krappe arbeidsmarkt zorgde.

²⁹⁴ Feitelijk is deze nota een uitwerking van het zogenaamde *Hoofdlijnenakkoord* dat in 2003 gesloten was. In dit akkoord waren reeds de contouren van het nieuwe inburgeringsbeleid geschetst: "Wie zich duurzaam wil vestigen in ons land moet actief aan de samenleving deelnemen en zich de Nederlandse taal eigen maken, zich bewust zijn van de Nederlandse waarden, en de normen naleven. Iedere nieuwkomer die op vrijwillige basis naar ons land komt en valt onder de doelgroepen van de Wet inburgering nieuwkomers, moet eerst in eigen land Nederlands op basisniveau leren als voorwaarde voor toelating. Eenmaal in Nederland aangekomen, moet hij of zij zich dan nog verdiepen in de Nederlandse maatschappij. Nader af te bakenen groepen oudkomers, in ieder geval zij die onvoldoende Nederlands beheersen en afhankelijk zijn van een uitkering, moeten alsnog een inburgeringsexamen halen. Asielzoekers krijgen pas een definitieve verblijfsstatus, na het behalen van het examen. Het cursusaanbod wordt vrijgegeven en wordt op eigen kosten gevolgd. De overheid reguleert een staatsexamen en geeft aan oudkomers en statushouders na het behalen daarvan een gemaximeerde vergoeding voor gemaakte kosten voor de opleiding als stimulans tot het volgen daarvan" (Hoofdlijnenakkoord 2003: 14).

²⁹⁵ Daarna krijgen de mensen die reeds een dergelijke uitkering genieten prioriteit alsmede allochtonen vrouwen zonder uitkering en betaalde arbeid omdat die volgens de nota vaak een achterstandpositie hebben.

²⁹⁶ Entzinger, H. B., "Selectie van migranten houdt asielprocedure zuiver." *Trouw* 12-12-1998, pp. 11; Entzinger, H. B., "Asielprocedure moet helder zijn." *NRC-Handelsblad* 9-3-1999, pp. 6; Muus, P. J. (1999). "Kosten van immigratie niet bewezen." *Trouw* 14-5-1999, pp. 17; Pinto, D., "Overheid kan instroom asielzoekers niet sturen." *Trouw* 4-2-1999, pp. 19; Van Steveninck, T., "Nederland nog lang niet vol." *Algemeen Dagblad* 3-7-1999, pp. 9; Emmer, P. C., "Gebruik de markt als selectiemiddel." *De Volkskrant* 28-4-2000, pp. 13; Van Thijn, E., "Europa mag niet op slot." *Algemeen Dagblad* 19-5-2001, pp. 4. Voor eerdere stukken, zie Hemelrijk, P., "Je moet de weg weten." *Algemeen Dagblad* 21-3-1992, pp. 53; Kuitenbrouwer, F., "Het Nederlandse asielbeleid staat voor een omslag." *NRC-Handelsblad* 2-9-1991, pp. 9.

²⁹⁷ De Beer (1996: 9) rekent bijvoorbeeld voor dat een immigratiesaldo van een half miljoen personen nodig is om de vergrijzing in 2040 op het niveau van 1998 (13,5% 65-plussers) te houden. De bevolking groeit in dat scenario echter tot 43 miljoen personen. Van Imhoff & Van Nimwegen (2000) becijferen op vergelijkbare wijze een inwoneraantal van 109 miljoen in het jaar 2100 (vergelijk ook Cruysen 1990).

²⁹⁸ "Gesteld dat arbeidsmarkt en samenleving dergelijke aantallen immigranten al zonder te veel fricties zouden kunnen accommoderen, dan zou een sterke groei van de omvang van de bevolking hiervan het gevolg zijn. De Raad meent dat dit onwenselijk is. Hij ziet geen heil in immigratiebevordering als middel tegen de vergrijzing" (1993: 205).

²⁹⁹ "This aging population will impose severe socio-economic strains, in particular on social welfare systems. One scenario ... would be that the crises of the social security system are overcome by a continued growth in productivity. ... This would lead to no further need for international migration. A second scenario would be an immigration financed social security system, which may result in a positive effect on international immigration into Western Europe. However, policies which try to solve the problems of the

social security system by immigration must be aware of the fact, that – as recent empirical studies show – immigrant minorities tend to conform in a generation or so to the fertility patterns of the majority, non-migrant sector of the countries in which they settle” (Nijkamp & Spiess 1993: 13).

³⁰⁰ Vergelijk ook: “Immigratie uit lagelonenlanden zou wel eens een, zo niet de, oplossing kunnen zijn voor de toenemende vergrijzingsproblematiek in de westerse wereld” (Leers 2000).

³⁰¹ Voor een tegenreactie, zie bijvoorbeeld Staal, H., “Risico’s van Arbeidsmigratie.” *NRC-Handelsblad* 13-7-2001.

³⁰² Zie bijvoorbeeld ook de nota *Zonder Kenniswerkers geen Kemiseconomie: Achtergronddocument bij de Kabinetsnota ‘Deltapl Beta/Techniek’*, in 2003 opgesteld onder verantwoordelijkheid van EZ, OCW & SZ&W.

³⁰² Niet te verwarren met asielzoekers.

³⁰³ Zie bijvoorbeeld (Entzinger & Van der Meer 2004), Entzinger, H. B., “Immigratie vergt forse aanpassing verzorgingsstaat.” *De Volkskrant* 30-4-1994, pp. 18; Doornik, J., Ficq, B., & Mol, E., “Laat immigranten het in Europa zelf uit zoeken.” *De Volkskrant* 27-7-1999, pp. 9; Gier, E. D., “Red de verzorgingsstaat.” *NRC-Handelsblad* 27-5-2002; Scheffer, P., “Verzorgingsstaat en immigratieland verdragen elkaar niet: De fictie van grenzeloze solidariteit.” *NRC-Handelsblad* 10-1-2004, pp. 13.

³⁰⁴ PvdA-leider Wouter Bos stelt in een interview bijvoorbeeld: “als je niet op een selectieve manier met migratie bezig bent, [gaat] dat uiteindelijk ten koste ... van de verzorgingsstaat. En wat ... solidariteit betreft: als je je betrokken voelt bij de Derde Wereld, dan zijn er betere manieren, zoals het afbreken van tariefmuren, om mensen daar te helpen. Dat zet meer zoden aan de dijk dan het ongeremd toestaan van internationale migratiestromen” (*NRC-Handelsblad* 10-12-2003:2). Bos stelt in dit interview verder dat hij een kanteling wil “bewerkstelligen in het denken over migratie. Om er rationeel, vanuit een kosten-batenanalyse voor de ontvangende samenleving, naar te kijken. In ieder geval in mijn eigen partij”. Met het oog op eventuele toekomstige arbeidsmigratie moeten we ons volgens Bos afvragen “welk type migrant we tijdelijk toelaten en welk permanent? Aan wie geven we welke rechten en plichten of onthouden we die juist?” Ook over gezinsvorming en gezinshereniging “moeten we rationeel na willen denken” aldus Bos in dit interview, “Wat levert dit de samenleving per saldo op? Welke achterstanden worden op die manier de samenleving binnengebracht en kunnen we dat aan? We zien nu dat door ook deze vorm van migratie maar te laten gebeuren, onze samenleving een duur prijskaartje krijgt gepresenteerd” (*NRC-Handelsblad* 10-12-2003:2; vergelijk *NRC-Handelsblad* 8-12-2003:6). Blijkens uitlatingen in een ander interview blijkt dat Bos in deze en andere kwesties vooral een strijd voert tegen een deel van de eigen achterban die een dergelijke koersverandering niet ziet zitten (*NRC-Handelsblad* 7-1-2004:2). Vergelijk ook de volgende uitspraak van voormalig PvdA-lijsttrekker Ad Melkert: “Het gaat om het wederzijds profijt van migratie. Leg de nadruk op dat wederzijdse profijt”, *NRC-Handelsblad* 8 mei 2004: 17.

³⁰⁵ “[Het is] in Nederland keer op keer onmogelijk gebleken om een normaal, op argumenten berustend debat te voeren over de voors en tegens van de multiculturele samenleving. ... De pers speelt een essentiële rol in het verhinderen van zo’n fundamentele discussie. ... Dat komt doordat de spraakmakende columnist en commentatoren van alle landelijke kranten de meest getrouwe bewakers zijn van de maatschappelijke en ideologische orde. Met als goede hulp de redacties van de opiniepagina’s die haast nog beter weten wat wel en niet door de beugel kan”, J. Greven, “De journalistiek is correct: Nederlandse kranten debatteren alleen over trivialiteiten.” *NRC-Handelsblad* 15-6-2002, pp. 29. Vergelijk ook (Vuijsje 1997: 176-177) die meent dat er onder journalisten sprake is van zelfcensuur met betrekking tot etniciteit.

³⁰⁶ *NRC-Handelsblad* 17-4-2004.

³⁰⁷ Interview met Jan Willem Duyvendak in *FMG Nieuwsbrief*, 5 (nr. 1, maart 2004), 8-9.

- ³⁰⁸
- i. “Zij worden gebruikt om (tijdelijk) bepaalde knelpunten op de arbeidsmarkt op te vangen.
 - ii. Zij worden (permanent) ingezet waar het betreft functies, die de nationale arbeidskrachten als onaangenaam, minderwaardig of als te onzeker ervaren.
 - iii. Zij bezetten in principe alle ongeschoolde arbeidsplaatsen.
 - iv. Zij verrichten de handenarbeid in een ontwikkelde economie” (Albeda 1970).

³⁰⁹ In het Bretton-Woodssysteem golden in het publicatiejaar van (Gnehm 1966) de volgende vaste wisselkoersen: $f 3,62 = \$1,00 = \text{SFr} 4,375$. Dus $\text{SFr} 1,00 = f 0,827 = \text{€}0,375$. Dus $\text{SFr} 30 \text{ miljard (1966)} \approx f 25 \text{ miljard (1966)}$ en $\text{SFr} 50 \text{ miljard (1966)} \approx f 41 \text{ miljard (1966)}$. De cumulatieve inflatie bedroeg in *Nederland* over de periode 1966-2006 ongeveer een factor 5,03 (eigen berekening uit gegevens CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>). We krijgen dan $\text{SFr} 1,00 (1966) \approx \text{€}1,888 (2006)$ en dus $\text{SFr} 30 \text{ miljard (1966)} \approx \text{€}57 \text{ miljard (2006)}$ en $\text{SFr} 50 \text{ miljard (1966)} \approx \text{€}94 \text{ miljard (2006)}$.

³¹⁰ Interview met E. L. Berg.

³¹¹ Interview met E. L. Berg.

³¹² Interview met E. L. Berg.

³¹³ Interview met E. L. Berg.

³¹⁴ Interview met E. L. Berg.

³¹⁵ Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit het feit dat er in Nederland vóór WOII geen statistieken over de belangrijkste arbeidsmarktindicatoren werden bijgehouden (Interview met E. L. Berg).

³¹⁶ De analyse van Berg in deze alinea vertoont grote overeenkomst met (Wieldraaijer 1967: 9).

³¹⁷ Interview met E. L. Berg.

³¹⁸ Interview met E. L. Berg.

³¹⁹ Interview met E. L. Berg.

³²⁰ Merk op dat Berg voorbij gaat aan meer behavioristisch getinte vestigingsplaatstheorieën die vanaf de jaren vijftig en zestig opgeld deden. Volgens deze theorieën kiezen ondernemers betere vestigingsplaatsen vaak niet omdat ze eerder *satisfiers* dan *optimizers* zijn. Ook onvolledigheid van informatie en reeds ontstane concentratie van bedrijvigheid spelen mee in vestigingsplaatskeuzen (vergelijk Schutjes et al. 1998: 10-12).

³²¹ In werkelijkheid was die situatie echter al bijna realiteit (Marshall 1973: 46).

³²² Dat is inderdaad een lange termijnpwestie gebleken. In Nederland duurt het tot de eeuwwisseling voor de arbeidsparticipatie van vrouwen enigszins in de buurt van die van mannen komt. In 1981 bedraagt de netto arbeidsparticipatie 30% voor vrouwen tegen 73% voor mannen, in 1990 39% vs. 71% en in 2003 55% vs. 75%. Dus ook heden is de arbeidsparticipatie van vrouwen slechts ongeveer driekwart van de participatie van mannen, laag in vergelijking met bijvoorbeeld de Scandinavische landen of de VS (eigen berekening uit gegevens CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

³²³ Dat was eerder gebeurd: "Dit beleid [de geleide loonpolitiek en het industrialisatiebeleid] wierp reeds aan het begin van de jaren vijftig zijn vruchten af: de positie van de Nederlandse industrie op de wereldmarkt was uitzonderlijk gunstig en vooral de grote moderne ondernemingen maakten hoge winsten. De snelle kapitaal accumulatie werd echter niet gevolgd door investeringen in arbeidsbesparende kapitaalgoederen (machines) die de inzet van arbeidskracht overbodig moesten maken. Vanwege de lage lonen ontbrak daartoe ook de prikkel" (Schuster 1999: 166-167).

³²⁴ Dit verschil lijkt echter enigszins artificieel, want de tijdelijkheid van het verblijf wordt mogelijk gemaakt door het hierboven beschreven socio-cultureel internationaliseringproces dat voor beide categorieën even sterk lijkt te gelden, met andere woorden, zal migratie in zijn algemeenheid niet van karakter veranderen (en dat lijkt wel het geval te zijn, zoals blijkt uit de recente literatuur over transnationale gemeenschappen en dergelijke).

³²⁵ Het is met de kennis van nu niet moeilijk in te zien dat een dergelijke voorstelling van zaken – indien gedeeld door beleidsmakers – makkelijk aanleiding kan geven tot een politiek van 'integratie met behoud van eigen cultuur'.

³²⁶ Dat deze uitspraken tot inconsistenties leidden is gemakkelijk in te zien. Zelfs als we aan zijn globale schatting willen voldoen met de uiterst conservatieve aanname dat 50% gemiddeld 3 maanden blijft, 20% gemiddeld 1 jaar en 3 maanden, 25% gemiddeld 3 jaar en 3 maanden en 5% gemiddeld 6 jaar en 3 maanden komen we gemiddeld op $0,5 \times 0,25 + 0,2 \times 1,25 + 0,25 \times 3,25 + 0,05 \times 6,25 = 1,5$ jaar dus ruim boven de door Wentholt genoemde 1 jaar. Meer realistische schattingen (die eveneens aan Wentholts tweede uitspraak voldoen) komen al snel boven een gemiddelde verblijfsduur van 2 jaar uit. Bijvoorbeeld 50% blijft een half jaar, 20% 2 jaar, 25% 4 jaar en 5% 7 jaar levert een gemiddelde verblijfsduur van 2 jaar op (want $0,5 \times 0,5 + 0,2 \times 2 + 0,25 \times 4 + 0,05 \times 7 = 2$). Kortom, Wentholts schattingen met betrekking tot de gemiddelde verblijfsduur zijn verre van hard.

³²⁷ Wentholt noemt een ondergrens van 70.000 personen, maar dat is een rekenfout, zie volgende noot.

³²⁸ Op basis van cijfers uit landen als Duitsland, België en Frankrijk schat hij het aantal blijvers op 4% à 8% en de gemiddelde gezinsgrootte op 3,5 à 4 personen. Verder gaat hij er van uit dat de gastarbeiders jaarlijks met 5.000 in aantal toenemen, van 40.000 in 1965 tot 85.000 in 1974, zodat er totaal 625.000 arbeiders zijn 'doorgestroomd' in de periode 1965-1974. Het 'residu' van feitelijke migranten is dan minimaal $625.000 \times 4\% \times 3,5 = 87.500$ personen (en niet 70.000 zoals Wentholt stelt!) en maximaal $625.000 \times 8\% \times 4 = 200.000$ personen oftewel tussen de 0,7% en 1,6% van de bevolking ($\pm 12,5$ miljoen personen in 1967 (CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

³²⁹ Interview met E. L. Berg.

³³⁰ Interview met E. L. Berg.

³³¹ Interview met E. L. Berg.

³³² Interview met E. L. Berg.

³³³ Interview met E. L. Berg.

³³⁴ Interview met E. L. Berg.

³³⁵ Dat was in die tijd vrij algemeen onder beleidsmakers, aldus Berg (Interview met E. L. Berg).

³³⁶ Interview met E. L. Berg.

³³⁷ “Naar aanleiding van een desbetreffende vraag van de Raad voor de Arbeidsmarkt heeft de minister van Economische Zaken destijds verzocht een onderzoek in te stellen naar de gevolgen voor onze economie van het werven van buitenlandse werknemers” (CPB 1972: 1).

³³⁸ 42 pagina's getypt plus een tiental pagina's bijlagen.

³³⁹ Wel werd het rapport naar het Engels vertaald, Kooyman, Jan, Van de Pas, Jos (1972). *The economic effects on the Netherlands of recruiting foreign labour*. (Occasional papers / Central Planning Bureau; no. 2), The Hague: Central Planning Bureau

³⁴⁰ De term scenario wordt hier vermeden omdat dat woord bij het CPB inmiddels met een andere betekenis in zwang geraakt is. Het CPB gebruikt het woord varianten niet, noch de Romeinse cijfers, noch de labels die ik hier gebruik. Bovendien berekent het CPB niet het equivalent van variant II, maar alleen de effecten van de overkomst van de gezinnen van de buitenlandse werknemers.

³⁴¹ Vergelijk (Rijkschroeff et al. 2004: 18): “Naast de voorwaarden voor ‘toelating en tewerkstelling’ spitte de discussie zich met name toe op de huisvestingssituatie: ‘Verscheidene leden waren van mening dat de huisvesting wellicht het moeilijkste probleem is met betrekking tot buitenlandse werknemers. In het modelcontract voor de werkgever staat dat de werkgever voor passende huisvesting moet zorgdragen’ [(zie TK 1970: 13)]. In de loop van de jaren was gebleken dat werkgevers deze verantwoordelijkheid niet altijd naar behoren waarmaakten en ook niet meer konden waarmaken toen de gezinshereniging op gang kwam. De overheid moest haar verantwoordelijkheid nemen en wel om te beginnen bij het huisvestingsbeleid, aangezien vele migranten vaak schrijnend waren gehuisvest in brandgevaarlijke pensions”.

³⁴² Dit lijkt een overschatting te zijn omdat de meeste gastarbeiders laaggeschoold zijn.

³⁴³ Voor het aantal van 40 duizend manjaren is gekozen omdat dit gelijkstond aan 1% van de toenmalige beroepsbevolking in bedrijven.

³⁴⁴ Er zijn meer consumenten en die hebben gemiddeld genomen ook nog iets meer te besteden.

³⁴⁵ Dit verklaren de auteurs door de toegenomen vraag naar arbeid vanuit de overheid, door de verlaging van het loonpeil met ongeveer een half procent en door de toename in investeringen die veroorzaakt wordt door de stijging met ruim één procent van het inkomen uit kapitaal. Alhoewel het loonpeil daalt blijft het reëel besteedbaar inkomen van werknemers ongeveer gelijk. Dit komt omdat de consumentenprijzen eveneens dalen terwijl de ruimte voor belastingverlaging (die zoals aangenomen ook benut wordt) voor 60% ten goede komt van de werknemers.

³⁴⁶ Immers, de zogenaamde *Incremental Capital-Output Ratio* berekent men door 1 te delen door het marginale product van kapitaal en het marginale product van kapitaal is de hoeveelheid extra productie die één extra eenheid kapitaal oplevert.

³⁴⁷ Heijke had reeds in 1971 een onderzoeksvoorstel gedaan voor het uitvoeren van een brede kosten-batenanalyse (Heijke 1971) waarin deze punten wel waren opgenomen (Interview met Hans Heijke).

³⁴⁸ “Het structurele tekort aan geoefende en vooral ongeschoolde werknemers is zo groot dat zelfs in perioden met werkloosheid van enige omvang een beroep op het buitenlandse arbeidsaanbod wordt gedaan. Ook gedurende 1972 en 1973 is het aantal buitenlandse werknemers in Nederland nog enigermate toegenomen, ondanks de stijging van de werkloosheid in deze jaren” (SER 1974: 16).

³⁴⁹ Merk op dat deze kritiek wellicht weinig hout snijdt in het licht van de volgende toelichting die het CPB geeft op het gebruikte model: “Aangezien het een lineair model is, kunnen de effecten van kleinere aantallen buitenlandse werknemers door deling gemakkelijk worden gevonden” (CPB 1972: 20). Indien het model puur lineair is, kunnen de effecten van grotere aantallen buitenlandse werknemers door vermenigvuldiging worden verkregen.

³⁵⁰ Zie bijvoorbeeld (Castles & Kosack 1973) en (Bovenkerk 1984).

³⁵¹ Interview met Adriana Marshall.

³⁵² *Workshop*.

³⁵³ Heijke verwijst ondermeer naar (Wilkinson 1970).

³⁵⁴ Dit model levert overigens slechts beperkte, niet altijd significante verbanden. Soms zijn de tekens tegengesteld aan de verwachtingen (een negatieve coëfficiënt voor gevaarlijk werk bijvoorbeeld). Wegens de gebrekkige gegevens zijn de uitkomsten derhalve met grote onzekerheden omgeven.

³⁵⁵ Wat betreft de effecten op het besteedbaar inkomen verwacht hij evenals het CPB op korte termijn een licht positief effect omdat de arbeidsproductiviteit stijgt doordat het aanbod van de verschillende kwaliteiten arbeid door arbeidsmigratie weer beter aansluit bij de vraag. Wat betreft de winsten bevestigt Heijke in grote lijnen de conclusie van het CPB dat immigratie een “duidelijk positieve invloed op het reële beschikbare overige inkomen” heeft (Heijke 1979: 119). Ook wat betreft de effecten op prijzen en de betalingsbalans beperkt Heijke zich tot een kritische bespreking van het CPB-rapport (Heijke 1979: 119-122).

³⁵⁶ Vergelijk ook (Drewe & Heijke 1973; Heijke 1973c; Heijke 1976).

³⁵⁷ “Het saldo van overheidsinkomsten en uitgaven wordt door de overkomst van gezinnen negatief beïnvloed, wat bij een sterke mate van gezinshereniging zelfs tot daling van het reële beschikbare loon van

Nederlandse werknemers kan leiden. Deze constatering zou met name van belang kunnen zijn voor de jaren zeventig, waarin de overkomst van gezinnen relatief is toegenomen” (Heijke 1979: 117).

³⁵⁸ “Arbeidskrachten zullen bij dreigende werkloosheid niet even gemakkelijk de onaantrekkelijke ongeschoolde arbeidsposities aanvaarden als voorheen de meer aantrekkelijke arbeidsposities. Er zullen ongeschoolden zijn die een situatie van werkloosheid verkiezen boven het aanvaarden van een onaantrekkelijke functie waaraan een lagere beloning is verbonden, dan voorheen werd genoten in de vorige betrekking. Voorts zullen werkloos geworden arbeidskrachten die voorheen onaantrekkelijk werk verrichtten, niet altijd een andere onaantrekkelijke functie aanvaarden, wegens de ongunstige ervaringen die men in de laatste betrekking heeft opgedaan. Ook de stigmatisering, die tijdens de hoogconjunctuur door de in samenhang daarmee opgetreden immigratie heeft plaatsgevonden, zal ertoe bijdragen dat bepaalde ongeschoolde arbeidsposities, ondanks werkloosheid, worden gemedend” (Heijke 1979: 82, Heijke verwijst hier ook naar Marshall 1973: 97).

³⁵⁹ Heijke spreekt van het Heckscher-Ohlin theorema, maar om verwarring te voorkomen houd ik de afkorting HOS aan.

³⁶⁰ “De internationale migratie van arbeid en kapitaal is dan ook een verschijnsel dat zich – relatief gesproken – slechts in geringe mate voordoet. Dat zal te meer het geval zijn naarmate de migratie van arbeid aan strengere regels wordt gebonden, of zelfs als mogelijkheid wordt uitgesloten. Aangezien dit laatste min of meer uitgangspunt zal vormen voor onze analyse, kan men stellen dat aan de voorwaarde van immobiliteit is voldaan. Indien ook aan de andere voorwaarden voor de theorie van de internationale handel wordt voldaan, blijft deze toch haar geldigheid behouden en is het zinvol na te gaan of in deze theorie aanknopingspunten kunnen worden gevonden voor ons onderzoek naar de mogelijkheid om via internationale heroriëntatie van activiteiten de Nederlandse economie onafhankelijk te maken van de inzet van ongeschoolde buitenlandse werknemers” (Heijke 1979: 190). Heijkes analyse lijkt inmiddels gedateerd wat betreft de internationale mobiliteit van de factor kapitaal die sinds 1980 spectaculair is gegroeid (Jepma, Jager en Kamp-huis (1996: 90-92, 99-102, 220).

³⁶¹ Tinbergen meende later (1981) echter dat een toepassing van dit principe een zeer gedetailleerde statistische kennis vereiste.

³⁶² Een bijzonder probleem is hier de mobiliteit van bedrijfstakken. “Nationale of immobiele sectoren zijn sectoren waarvan óf een der producten, óf een der gebruikte produktiefactoren niet transporteerbaar is over de landsgrenzen heen; dat kan het geval zijn wegens te hoge transport – of communicatiekosten, maar ook om culturele redenen” (Heijke 1979: 192). De primaire sector wordt door Heijke als immobiel beschouwd omdat de *inputs* op bepaalde plaatsen aanwezig zijn. Ook de tertiaire sector wordt als immobiel beschouwd, nu omdat de *outputs* op bepaalde plaatsen geleverd moeten worden. Merk op dat dit sinds 1979 steeds minder het geval is: landbouw (soja, sierbloemen), visserij (viskweek) en diensten (*outsourcing*) zijn inmiddels veel verder geïnternationaliseerd dan toen het geval was.

³⁶³ Feitelijk bevestigt Heijke hier de conclusie die de minister van SZ in 1970 reeds trok: op lange termijn is arbeidsmigratie ongunstig voor de nationale economie omdat het economische herstructureren frustrerend. Vergelijk ook (Gnehm 1966: 68-70). De OECD concludeert na analyse van de gevolgen van immigratierestricties in sommige Europese landen eveneens dat arbeidsmigratie een substituuut is geweest voor herstructurering van de industrie. De auteurs menen dat migratie van arbeid slechts één van de vormen van factor-mobiliteit is en een internationaal aanpassingsproces in de weg kan staan (Bourguignon et al. 1977: 225).

³⁶⁴ Interview met Hans Heijke.

³⁶⁵ Interview met Hans Heijke.

³⁶⁶ In een schriftelijke toelichting na het interview stelt Heijke hierover: “Naast scholing kan ook migratie worden gezien als een investering in *human capital*. Dus als een afweging op basis van het maken van kosten (de kosten van de transitie naar een ander land) met het oog op een toekomstige bate (het rendement: het meerdere inkomen). Het door mij gebruikte *push-pull* model kan gemakkelijk in termen van kosten en baten geformuleerd worden (inkomensvoordelen = baten; afstandsnadelen = kosten). Een echte *human capital* benadering zou daarbij echter ook naar de baten op de lange termijn gekeken hebben. Een lastig probleem daarbij is de gecompliceerde modelstructuur doordat de verblijfsduur niet constant is, maar varieert met de sociaal-economische omstandigheden, dus zeer onzeker is op het moment van de migratiebeslissing. Bovendien moet het migratiepatroon van alle gezinsleden simultaan in beschouwing worden genomen. Een model om een dergelijke zeer complexe situatie in beeld te brengen was niet voorhanden en de gegevens om zo’n model te schatten waren evenmin aanwezig. Een provisorische benadering van die onzekere verblijfsduur is te vinden in de latere boekjes Heijke (1986) en Heijke (1995)”.

³⁶⁷ Interview met Hans Heijke.

³⁶⁸ Interview met Hans Heijke.

³⁶⁹ Interview met Hans Heijke.

³⁷⁰ Interview met Hans Heijke.

³⁷¹ Interview met Hans Heijke.

-
- ³⁷² Interview met Hans Heijke.
- ³⁷³ Interview met Hans Heijke.
- ³⁷⁴ Interview met Hans Heijke.
- ³⁷⁵ Interview met Hans Heijke.
- ³⁷⁶ Interview met Hans Heijke.
- ³⁷⁷ Interview met Hans Heijke.
- ³⁷⁸ Interview met Hans Heijke.
- ³⁷⁹ Zie noot 268.
- ³⁸⁰ Er wordt hier ook een link gelegd met ontwikkelingssamenwerking en het rapport Mansholt.
- ³⁸¹ Interview met Eduard Bomhoff, interview met Arie van der Zwan.
- ³⁸² Zoals geciteerd door (Rood 1970).
- ³⁸³ Pronk dacht daarbij aan een bedrag in de orde van grootte van 1000 gulden per gastarbeider per jaar.
- ³⁸⁴ *Workshop*.
- ³⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: "De redenen hiervoor liggen naar het oordeel van de Raad in de, mede als gevolg van het peil der sociale voorzieningen in Nederland, te geringe mobiliteit van het binnenlandse aanbod en daarmee samenhangend in het feit dat er bepaalde werkzaamheden zijn waarvoor onvoldoende Nederlandse arbeidskrachten beschikbaar zijn" (Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen 1973: 8).
- ³⁸⁶ "Unskilled and semi-skilled workers in areas of high immigrant concentration are likely to be adversely affected, ... this could account for more apparent colour prejudice among working-class than among middle-class groups and is often too lightly dismissed by liberals. But the problem is really part of the wider problem of low pay and redundancy; the real or imagined costs to unskilled workers of a freer immigration policy can be reduced by higher social security benefits, minimum wage legislation and generous redundancy pay. One hesitates to 'recommend' a policy that may make people as a whole better off but may also make the poorer members of the community worst off. It is up to the rest of us to make sure that that does not happen" (Wilson et al. 1970: 78-79).
- ³⁸⁷ Vergelijk ook (Heijke 1972) die het rapport van het CPB (1972) kritiseert omdat het bepaalde zaken verwaarloost, waaronder "segregatie (gettovorming)" en (Heijke 1973b) die in een boekbespreking van (Van Overeem 1972) stelt dat het boek geen aandacht schenkt aan discriminatie en gettovorming.
- ³⁸⁸ Interview met Adriana Marshall.
- ³⁸⁹ Vergelijk ook: (Van Ginkel 1992; 1993).
- ³⁹⁰ Vergelijk: "Van de Nederlandse bevolking kan gezegd worden, dat ze traditioneel gastvrij is tegenover vreemdelingen. De meeste Nederlanders weten dat het land in het verleden grote aantallen vluchtelingen – uit de Zuidelijke Nederlanden, uit Frankrijk, uit Spanje, heeft opgenomen en geabsorbeerd. Ze hebben ook op school geleerd, dat zowel de Antwerpenaren als de Hugenoten, zowel de Portugese als de Hoogduitse Joden, nieuwe impulsen gegeven hebben aan onze economie. ... Het waren echter structurele factoren, die de positieve houding, die de Nederlandse bevolking met name in de vijftiger jaren ten aanzien van alle categorieën van allochtonen heeft ingenomen, algemeen maakten en stabiel hielden. Het Nederlandse volk is namelijk sterk gebonden aan 'opinion leaders', aanvaardt wat aan waarden en normen door die leiders wordt geponereerd en toont zich daar tegenover weinig 'rebels'. Met dien verstande natuurlijk dat men waarden en normen aanvaardt van de leiders van de eigen 'zuil'. De Nederlandse publieke opinie placht sinds de 17de eeuw leiding te ontvangen van twee onderscheiden groepen: de kerkelijke leiders enerzijds, en de al dan niet verlichte stedelijke bourgeoisie anderzijds. Dit systeem van beïnvloeding gaf een grote bemiddelende en initiërende plaats aan de universitair opgeleide kerkelijke en niet-kerkelijke intelligentsia. Dit heeft voor een belangrijk deel het culturele gezicht van Holland bepaald, met zijn trekken van tolerantie, solidariteit, maar ook met zijn al te rationele nuchterheid en zelfgenoegzaamheid. Tegenover het vraagstuk van de integratie van groepen buitenlanders in onze samenleving hebben beide centrale opiniërende groepen, trouwens ook de socialistische leiders, een sterk gelijklopende houding aan de dag gelegd. Dit heeft ertoe bijgedragen dat wilde uitingen van vooroordeel snel worden onderdrukt, maar ook dat allerlei publieksreacties, die onderhuids bestonden, mogelijk niet geheel op hun ware sterkte zijn geschat. Het ziet er naar uit dat nu dit oude systeem aan ingrijpende veranderingen wordt blootgesteld" (Verwey-Jonker 1973: 16-17).
- ³⁹¹ Dit in schril contrast met onderzoek in andere disciplines. Illustratief is de inventarisatie van minderhedenonderzoek aan de Universiteit van Amsterdam in de periode 1982-1986 waar onder het vele onderzoek slechts één lopend en één gepland onderzoek (beiden van Joop Hartog) wordt geteld bij de faculteit der economische wetenschappen (Zegers de Beijl & Grotenbreg 1987: 25, 34, Bijlage 21: 23-24).
- ³⁹² Interview met Justus Veenman.
- ³⁹³ Interview met Justus Veenman.
- ³⁹⁴ Het gaat hier om het model van Lowry, zie noot 67.

³⁹⁵ Hoe beperkt die verspreiding echter was bleek toen Van Praag in het interview ongevraagd meedeelde dat hij nog maar één exemplaar had kunnen vinden van de notitie en wel bij een oud-collega (Interview met Carlo van Praag).

³⁹⁶ Interview met Carlo van Praag.

³⁹⁷ Voor een meer recent voorbeeld zie bijvoorbeeld: C. van Praag, 2005, “De ondergang van het multiculturalisme.” *De Leunstoel: internetmagazine voor rustige mensen*, URL per 10-12-2007: http://www.deleunstoel.nl/archief_artikelen.php?subrubriek_id=16&artikel_id=442.

³⁹⁸ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

³⁹⁹ Carlo van Praag maakte deel uit van de redactie van dit blad en was vaste columnist. Uiteindelijk besloot de redactie de columns niet langer te plaatsen. De reden die de redactie opgaf was dat de columns zich niet langer verhielden met het wetenschappelijke karakter van het blad. Uit onvrede verliet Van Praag daarop de redactie.

⁴⁰⁰ Verschillende interviews.

⁴⁰¹ Interview met Carlo van Praag.

⁴⁰² Het ministerie waaronder het SCP ressorteerde.

⁴⁰³ Deze vraag kwam niet uit het SCP zelf, zoals Van Praag expliciet naar voren brengt: “dat het SCP [zich] als een van de weinigen in dit probleem heeft [begeven] ... was niet omdat we al jaren lang zaten te snakken naar een gelegenheid. Het was meer dat we op eens geconfronteerd werden met een vraag van die minister en dat we daar toch wel een antwoord op wilden geven” (Interview met Carlo van Praag).

⁴⁰⁴ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁴⁰⁵ Interview met Carlo van Praag.

⁴⁰⁶ Interview met Carlo van Praag.

⁴⁰⁷ Interview met Carlo van Praag.

⁴⁰⁸ Interview met Carlo van Praag.

⁴⁰⁹ Interview met Carlo van Praag.

⁴¹⁰ Interview met Carlo van Praag.

⁴¹¹ Interview met Carlo van Praag.

⁴¹² Die eerder door het SCP was ondernomen (Interview met Carlo van Praag).

⁴¹³ Vergelijk de *column* ‘Over drank en data: Vyvary aan de bronnen’ (Vyvary 2003).

⁴¹⁴ Interview met Carlo van Praag.

⁴¹⁵ “Er zijn ook vragen, die hebben we speciaal toegevoegd. Dat is op ons verzoek geloof ik gebeurd en misschien dat er nog andere vragers waren” (Interview met Carlo van Praag).

⁴¹⁶ “Een hele belangrijke probleemstelling van het SCP was welke groepen van de bevolking profiteerden van de voorzieningen en in welke mate. Wie profiteerde van de huursubsidie? Wie profiteerden van de kinderdagverblijven? Wie profiteerden van het onderwijs? Wie profiteerden van de sociale zekerheid? Daarvoor is dat onderzoek hoofdzakelijk gebruikt, men wilde dat van de allochtonen er bij want dat was een toenemend deel van de bevolking, dus die wilde je graag ook wel. Maar in de grote rapporten over het voorzieningengebruik werden de allochtonen geloof ik niet eens opgenomen, maar wel bijvoorbeeld één-oudergezinnen, tweeoudergezinnen met of zonder kinderen, alleenstaanden, opleidingscategoricën, stedelijkheidscategorieën. Dat waren allemaal achtergrondvariabelen” (Interview met Carlo van Praag).

⁴¹⁷ Interview met Carlo van Praag.

⁴¹⁸ Interview met Carlo van Praag.

⁴¹⁹ Interview met Carlo van Praag.

⁴²⁰ Interview met Carlo van Praag.

⁴²¹ Interview met Carlo van Praag.

⁴²² Interview met Carlo van Praag.

⁴²³ Interview met Carlo van Praag.

⁴²⁴ Interview met Carlo van Praag.

⁴²⁵ Vergelijk: “Dit type onderzoek is niet populair ... ik heb naar aanleiding van mijn notitie voor Brinkman wel het een en ander over me heen gekregen uit het onderzoekerswereldje”, F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁴²⁶ Carlo van Praag geeft hier de naam, maar die heb ik weggelaten. Het noemen ervan kan leiden tot controverses en voegt verder niet veel toe.

⁴²⁷ Interview met Carlo van Praag.

⁴²⁸ Interview met Carlo van Praag.

⁴²⁹ Interview met Carlo van Praag.

⁴³⁰ Interview met Carlo van Praag, vergelijk het interview in: F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁴³¹ Interview met Carlo van Praag.

⁴³² Interview met Carlo van Praag.

-
- ⁴³³ Interview met Carlo van Praag.
⁴³⁴ Interview met Carlo van Praag.
⁴³⁵ Interview met Carlo van Praag.
⁴³⁶ NB: het gaat hier om Bernard van Praag.
⁴³⁷ Interview met Carlo van Praag in: F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.
⁴³⁸ Zoals naar voren gebracht door een van de andere geïnterviewden.
⁴³⁹ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁰ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴¹ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴² Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴³ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁴ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁵ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁶ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁷ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁸ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁴⁹ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁰ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵¹ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵² Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵³ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁴ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁵ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁶ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁷ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁸ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁵⁹ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁶⁰ Interview met Carlo van Praag.
⁴⁶¹ *Workshop*, verschillende interviews.
⁴⁶² Zie noot 268.
⁴⁶³ Interview met Arie van der Zwan.
⁴⁶⁴ Interview met Arie van der Zwan.
⁴⁶⁵ *Workshop*, interview met Arie van der Zwan.
⁴⁶⁶ *Workshop*.
⁴⁶⁷ *Workshop*.
⁴⁶⁸ *Workshop*, interview met Bernard van Praag, interview met Jo Ritzen.
⁴⁶⁹ Interview met Arie van der Zwan.
⁴⁷⁰ Interview met Justus Veenman.
⁴⁷¹ Interview met Han Entzinger.
⁴⁷² Zie noot 268.
⁴⁷³ Interview met Elco Brinkman.
⁴⁷⁴ Dat een (retrospectieve) kosten-batenanalyse ten aanzien van (bepaalde groepen) niet-westerse immigranten (voor bepaalde perioden) een negatief saldo zal op leveren wordt in bijna alle interviews en de *workshop* op de een of andere manier naar voren gebracht, evenals in een aantal andere in de hoofdttekst genoemde bronnen.
⁴⁷⁵ *Workshop*, interview met Bernard van Praag, interview met Jo Ritzen.
⁴⁷⁶ Verschillende interviews.
⁴⁷⁷ Ook wel *Mariel boatlift*; de immigratie van circa 125 duizend Cubanen naar de VS in 1980.
⁴⁷⁸ Interview met Jan van Ours.
⁴⁷⁹ *Workshop*.
⁴⁸⁰ Interview met Jan van Ours.
⁴⁸¹ *Workshop* en verschillende interviews, vergelijk ook (Sabatier & Weible 2007).
⁴⁸² *Workshop*.
⁴⁸³ *Workshop*.
⁴⁸⁴ *Workshop* en verschillende interviews.
⁴⁸⁵ *Workshop*.
⁴⁸⁶ *Workshop* en vele interviews.
⁴⁸⁷ Die hier alleen wordt aangestipt; een diepgaandere uitwerking valt buiten het bestek van dit proefschrift.

⁴⁸⁸ Zie bijvoorbeeld het artikel van wetenschapsjournalist Hans van Maanen, ‘Lang leve het taboe op Buikhuisen’. *De Volkskrant*, 12-11-2005 aangaande het door sommigen bepleitte ‘eerherstel voor Buikhuisen’: “Een laatste ethische kwestie, waarover toentertijd echter amper werd gesproken, is de vraag in hoeverre onderzoekers verantwoordelijk zijn voor het misbruik dat van hun onderzoek gemaakt kan worden. Mag alles onderzocht worden ook al is duidelijk dat er minder frisse kanten aan kunnen zitten? Mogen geleerden biologische kenmerken onderzoeken waarmee de overheid deviant of ongewenst of dissident gedrag kan voorkomen? ... Door wie moeten [kinderen/mensen met dergelijke kenmerken] in de gaten worden gehouden, door de psychiaters? Is dat hun taak als arts? Of door justitie? Gaat Doreleijers zijn risico-kinderen aangeven bij de staatspolitie? En hoe ziet hij de gevolgen voor zich? Meldingsplicht, armbandjes, fotootje op internet? Gaat hij de trage hartslag van baby’s meten om hun criminele toekomst te voorspellen? ... Het is niet eens zo alarmerend dat sommige graag willen dat Buikhuisen weer mag, het is alarmerend dat zij denken dat de fundamentele vragen die toen gesteld werden, er niet meer toe doen. Buikhuisens opvatting van criminologie is nog steeds dom en slecht. ... Van eerherstel kan dan ook geen sprake zijn”.

⁴⁸⁹ Anderen noemden de klimaatdiscussie – over het versterkte broeikas effect door de uitstoot van CO₂ en de rol van de mens daarin – als voorbeeld van een onwenselijke vermenging van politiek en wetenschap.

⁴⁹⁰ Interview met Han Entzinger.

⁴⁹¹ Een kleine selectie: (Veenman 1990; 1991; 1994; 1995a; 1995b; 1996; 1997a; 1997b; 1998; 1999; Veenman et al. 1995; Veenman & Dagevos 1999). Het ISEO – het instituut waarvan Veenman directeur was – produceerde de SPVA-survey, aanvankelijk alleen, later met het SCP.

⁴⁹² Er zijn verschillen per groep: bij Surinamers is 74% van het verschil met autochtonen te verklaren door discriminatie, bij Turken 59%, bij Antilianen en Marokkanen is de invloed van discriminatie niet vast te stellen. Voor loondiscriminatie geldt: bij Surinamers is 37% van het verschil met autochtonen te verklaren door discriminatie, bij Turken 15%, bij Antilianen 9% tot 44% en bij Marokkanen is de invloed van discriminatie niet vast te stellen.

⁴⁹³ De auteurs verwijzen hier naar (Van Praag et al. 1991) waarin dit model voor het eerst is voorgesteld.

⁴⁹⁴ Daarbij wordt gecorrigeerd voor *insidereffecten*, want het al dan niet in dienst zijn heeft effect op loon

w_{min} en w_{max} .

⁴⁹⁵ In de praktijk zijn er vier veel voorkomende situaties. De twee andere mogelijkheden ($w < w_{min} < w_{max}$ & $w < w_{max} < w_{min}$) komen in de praktijk nauwelijks voor onder de vijf onderzochte bevolkingsgroepen en zijn derhalve buiten beschouwing gelaten.

⁴⁹⁶ Dit werd voor de werkzoekenden gebaseerd op eigen opgave van de respondent.

⁴⁹⁷ Het verschil is voor Marokkanen 30%, voor Turken en Surinamers 40% en voor Antilianen en autochtonen zelfs 55%.

⁴⁹⁸ Het vermelden waard in dit opzicht zijn ook een tweetal VU-research memoranda waarin aan de hand van de migratie-economische literatuur een aantal belangrijke onderwerpen worden behandeld (Nijkamp & Voskuilen 1995; Nijkamp & Spiess 1993).

⁴⁹⁹ Vergelijk ook (Ritzen 1988b).

⁵⁰⁰ *Economische aspecten van migratie uit het middellandse zeegebied* is een uitgave die tot stand is gekomen in het kader van het project Bouwstenen voor het intercultureel onderwijs. Dit project werd gesubsidieerd door OCW. Het boek is bedoeld als achtergrondinformatie voor docenten bovenbouw HAVO/VWO die aandacht willen besteden “aan de gevolgen van de migratie uit het Middellandse-Zee gebied, zowel voor de Nederlandse economie als voor de herkomstlanden” (Heijke 1995: i).

⁵⁰¹ Vergelijk ook: “Vooral in cultureel opzicht kan migratie tot een verrijking van de samenleving leiden. Dat geldt overigens voor zowel autochtonen als allochtonen. Culturele eenzijdigheid betekent immers vaak verstarring en culturele verstarring is per definitie achteruitgang. Confrontatie met andere culturen kan echter ook een bedreiging inhouden, vooral als de betrokken groepen niet ontvankelijk zijn voor aanpassing en vernieuwing van bestaande waarden. Als men het evenwel serieus meent met hetgeen men in cultureel opzicht waardevol vindt, dan zou deze confrontatie met vreemde culturen juist een uitdaging moeten vormen om culturele win-win situaties naderbij te brengen” (Heijke 1995: 68).

⁵⁰² Interview met Hans Heijke.

⁵⁰³ Interview met Arie van der Zwan.

⁵⁰⁴ Interview met Arie van der Zwan, interview met Han Entzinger.

⁵⁰⁵ Interview met Arie van der Zwan.

⁵⁰⁶ Vergelijk: (Nahuis & De Groot 2003).

⁵⁰⁷ Interview met Han Entzinger.

⁵⁰⁸ Interview met Hans Dijkstal.

⁵⁰⁹ Toenmalig Staatssecretaris Kohnstamm bepleitte medio jaren negentig bijvoorbeeld de instelling van zogeheten kanszones waarin bedrijfsleven en werkgelegenheid (van autochtone Nederlanders, maar nadrukkelijk ook die van immigranten) worden gestimuleerd door regelgeving te versoepelen en de premie-

en belastingdruk te verminderen, om zo achterstandsgebieden – met name in de grote steden – weer aansluiting te laten vinden bij de rest van Nederland (Kloosterman et al. 1997).

⁵¹⁰ Interview met Han Entzinger.

⁵¹¹ Zie bijvoorbeeld: Entzinger, H. B., “Immigratie vergt forse aanpassing verzorgingsstaat.” *De Volkskrant* 30-4-1994, pp. 18.

⁵¹² *Arbeidsmigratie een goede zaak? Debat tussen hoogleraar migratie Han Entzinger en econoom Arie van der Zwan*. Buitenhof, wekelijks discussieprogramma van NPS, VPRO & Vara, 11 januari 2004.

⁵¹³ Interview met Coen Teulings.

⁵¹⁴ Interview met Coen Teulings.

⁵¹⁵ Interview met Coen Teulings.

⁵¹⁶ Interview met Coen Teulings.

⁵¹⁷ Interview met Coen Teulings.

⁵¹⁸ Interview met Coen Teulings.

⁵¹⁹ Interview met Coen Teulings.

⁵²⁰ Interview met Coen Teulings.

⁵²¹ Interview met Coen Teulings.

⁵²² Interview met Coen Teulings.

⁵²³ Interview met Coen Teulings.

⁵²⁴ Interview met Coen Teulings.

⁵²⁵ Interview met Coen Teulings.

⁵²⁶ Interview met Coen Teulings.

⁵²⁷ Interview met Joop Hartog.

⁵²⁸ Interview met Joop Hartog.

⁵²⁹ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁰ Dit vertoont parallellen met de analyse van Hoppe (1987).

⁵³¹ Interview met Joop Hartog.

⁵³² Interview met Joop Hartog.

⁵³³ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁴ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁵ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁶ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁷ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁸ Interview met Joop Hartog.

⁵³⁹ Interview met Joop Hartog.

⁵⁴⁰ Interview met Joop Hartog.

⁵⁴¹ Interview met Joop Hartog.

⁵⁴² Interview met Joop Hartog.

⁵⁴³ Interview met Coen Teulings.

⁵⁴⁴ Interview met Joop Hartog.

⁵⁴⁵ “De Sociaal-Economische Raad heeft de opdracht voor deze studie inhoudelijk als volgt geformuleerd: 1. een overzicht van de achtergronden, omvang en samenstelling van recente immigratiestromen alsmede van toekomstverwachtingen hieromtrent tot de eeuwwisseling, waarbij tevens een korte schets wordt gegeven van (r)emigratie-ontwikkelingen; 2. de positie van de verschillende categorieën (legale en illegale) immigranten op de Nederlandse arbeidsmarkt alsmede de mogelijke gevolgen voor de arbeidsmarkt van te verwachten migratiestromen; 3. het beroep van immigranten op de sociale-zekerheidsregelingen en hun bijdrage aan de financiering daarvan” (Muus 1994:9-10).

⁵⁴⁶ Interview met Philip Muus.

⁵⁴⁷ Interview met Philip Muus.

⁵⁴⁸ Interview met Philip Muus.

⁵⁴⁹ Interview met Philip Muus.

⁵⁵⁰ Interview met Philip Muus.

⁵⁵¹ Interview met Philip Muus.

⁵⁵² Interview met Philip Muus.

⁵⁵³ Interview met Philip Muus.

⁵⁵⁴ Vergelijk: Hans Wansink, “Opdrachtgevers eisen soms dat je uitkomsten aanpast; zegt prof. Godfried Engbersen.” *De Volkskrant* 3-8-1997.

⁵⁵⁵ Wiens naam ik van Muus niet mag noemen.

⁵⁵⁶ Interview met Philip Muus.

⁵⁵⁷ Interview met Philip Muus.

⁵⁵⁸ Interview met Philip Muus.

-
- ⁵⁵⁹ Wiens naam ik van Muus niet mag noemen.
- ⁵⁶⁰ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁶¹ CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>.
- ⁵⁶² De uitspraak “Recente verbeteringen van de werkgelegenheid hebben voor de buitenlandse afhankelijke beroepsbevolking tussen 1987 en 1990 een gemiddelde jaarlijkse groei van 8.000 werkzame personen opgeleverd” (Muus 1992: 22) klinkt positief, maar is in feite nietszeggend zolang de groei van de potentiële beroepsbevolking niet bekend is. Hetzelfde geldt voor de volgende bewering (waarin overigens juist wel relatieve cijfers gebruikt worden): “tussen 1988 en 1990 is het totale aantal werkzame personen in Nederland toegenomen met 324.000 personen waarvan 28.000 allochtonen. Volgens deze cijfers is de werkgelegenheid tussen 1988-1990 in relatieve termen sneller toegenomen onder allochtonen (+7 procent) dan onder autochtonen (+5,3 procent)” (Muus 1992: 21). Ook bij de behandeling van werkloosheid en arbeidsparticipatie zet Muus absolute cijfers van autochtonen en allochtonen naast elkaar.
- ⁵⁶³ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁶⁴ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁶⁵ Overigens gebeurt dat (inmiddels) wel degelijk, denk aan onderzoek naar verhoogde instroom van jonge vrouwen in de WAO.
- ⁵⁶⁶ Bedoeld wordt (Min. Fin. 1988).
- ⁵⁶⁷ Onjuist.
- ⁵⁶⁸ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁶⁹ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷⁰ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷¹ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷² Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷³ Zie (Muus & Penninx 1989).
- ⁵⁷⁴ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷⁵ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷⁶ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷⁷ Interview met Philip Muus.
- ⁵⁷⁸ *NRC-Handelsblad* 10-3-1990:3.
- ⁵⁷⁹ *NRC-Handelsblad* 12-5-1990:5.
- ⁵⁸⁰ *NRC-Handelsblad* 10-5-1990.
- ⁵⁸¹ *NRC-Handelsblad* 11-4-1990:7.
- ⁵⁸² *NRC-Handelsblad* 12-3-1990:7.
- ⁵⁸³ *NRC-Handelsblad* 31-3-1990:3.
- ⁵⁸⁴ *NRC-Handelsblad* 11-4-1990:7.
- ⁵⁸⁵ *NRC-Handelsblad* 20-4-1990:2.
- ⁵⁸⁶ *NRC-Handelsblad* 28-4-1990:3.
- ⁵⁸⁷ *NRC-Handelsblad* 19-5-1990:2.
- ⁵⁸⁸ *NRC-Handelsblad* 12-5-1990:5.
- ⁵⁸⁹ *NRC-Handelsblad* 10-5-1990.
- ⁵⁹⁰ *NRC-Handelsblad* 12-5-1990:5.
- ⁵⁹¹ *NRC-Handelsblad* 12-5-1990:5.
- ⁵⁹² *NRC-Handelsblad* 10-5-1990.
- ⁵⁹³ *NRC-Handelsblad* 10-5-1990.
- ⁵⁹⁴ *NRC-Handelsblad* 10-5-1990.
- ⁵⁹⁵ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁵⁹⁶ Voor een uitleg van *Nederland in drievoud* op hoofdlijnen zie (Van den Berg 1992) of (Passenier 1994: 343 e.v.).
- ⁵⁹⁷ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁵⁹⁸ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁵⁹⁹ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰⁰ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰¹ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰² Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰³ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰⁴ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰⁵ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰⁶ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰⁷ Interview met Yvonne Bernardt.
- ⁶⁰⁸ Interview met Yvonne Bernardt.

⁶⁰⁹ Vergelijk F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁶¹⁰ Het zogenaamde Global Shift scenario, zie §8.4.

⁶¹¹ Verschillende interviews.

⁶¹² F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁶¹³ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁶¹⁴ Vergelijk ook de volgende “probleemstelling: ... heeft de aanwezigheid van de etnische minderheden de Nederlandse Staat extra geld gekost of opgeleverd? Zijn de extra kosten van hun aanwezigheid gecompenseerd door de bijdragen van de minderheden zelf, in de vorm van belastingen en premies? In welke mate hebben de minderheden daarnaast hun deel geleverd aan de algemene kosten” (Delphiconsult 1995: 1).

⁶¹⁵ Het is niet duidelijk welke publicatie de auteurs hier bedoelen, mogelijk gaat het om (Muus 1986) of (Muus 1984). De aan het eind van het hier weergegeven citaat ingevoegde voetnoot verschaft geen duidelijkheid. Mogelijk is het een indirecte of foutieve verwijzing naar het volgende citaat: “In vier van elke vijf in het onderzoek betrokken bedrijven gaf men te kennen een ernstige stagnatie te zullen ondervinden als de thans in dienst zijnde buitenlandse arbeiders niet meer ter beschikking zouden zijn. De reden hiervoor noemt men algemeen, dat geen Nederlanders meer te vinden zijn om dit werk te doen. Bij 5 van de 74 bedrijven gaf men als reden op dat de buitenlandse arbeiders vakmensen zijn” (Nederlandse Stichting voor Statistiek 1971: 16).

⁶¹⁶ In een voetnoot voegen de auteurs toe: “Hiermee wil ik niet suggereren dat groepen die de staat alleen maar geld kosten voor de samenleving als zodanig niets bijdragen (Delphiconsult 1995: 6).

⁶¹⁷ Onjuist.

⁶¹⁸ Vergelijk: “De beperkingen van deze analyse zijn door het SCP zelf aangegeven: alleen de kostenkant is geanalyseerd [onjuist!]; het betreft een indicatie op basis van een berekening die grof en provisorisch is; kenmerken van de onderzochte groep zijn in de tijd gelijk gehouden, terwijl het twijfelachtig is of dit een juiste aanname is” (Muus 1992: 32).

⁶¹⁹ Voor een deel wordt de onderconsumptie veroorzaakt doordat de hoogte van de AOW afhangt van het aantal verblijfsjaren.

⁶²⁰ De werkwijze van Delphiconsult is gebaseerd is op een schatting van de actuele kosten in bepaalde peiljaren. Een mensenleven is vanuit ‘budgettair’ gezichtspunt in zijn algemeenheid in drie fases op te delen: tussen de jeugd en de oude dag waaraan voornamelijk kosten verbonden zijn (zoals onderwijs, gezondheidszorg en AOW) ligt de productieve periode waarin burgers gemiddeld relatief veel bijdragen aan de collectieve kosten in de vorm van premies en belastingen. Door de statische aanpak van Delphiconsult worden de toekomstige kosten van oude dag niet verdisconteerd, wat gezien de relatief jonge bevolkingsopbouw van de immigranten tot aanzienlijke vertekeningen kan leiden.

⁶²¹ Ze gaan uit van 153 duizend ABW uitkeringen voor autochtonen en 30 duizend voor allochtonen in 1993 (Delphiconsult 1995: 20). Het aantal autochtonen bedroeg in 1993 ongeveer 13 miljoen personen (CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>). Het aantal allochtonen volgens de definitie die Delphiconsult hanteert circa 1 miljoen personen (Delphiconsult 1995: 15). Berekening levert: $30 \cdot 13 / 153 = 2,55$ dus met andere woorden een overconsumptie van 155%. Het is echter niet duidelijk hoe deze verkeerde schatting van de overconsumptie de berekeningen heeft vertekend. De wijze van berekenen is dan ook niet duidelijk. Ter vergelijking: het CPB berekent op basis van CBS cijfers uit 2002 de overconsumptie van ABW door niet-westerse allochtonen (gecorrigeerd voor verschillen in leeftijdsopbouw) op 437% (Roodenburg et al. 2003: 66).

⁶²² 9 miljoen in 1970, 17 miljoen in 1972, 110 miljoen in 1980, 279 miljoen in 1987, 418 miljoen in 1990 & 470 miljoen in 1993 (Delphiconsult 1995: 38). Met behulp van de door Delphiconsult berekende waarden van het migratiesurplus (weergegeven in kerntabel 23 in de bijlagen) komt dit voor de periode 1965-1993 totaal op 4,5 miljard gulden.

⁶²³ Een andere kanttekening is dat het immigratiesurplus vooral een effect op de korte termijn is (zie bijvoorbeeld: Roodenburg 2000; Van Dalen 2001c), in welk geval het logischer zou zijn om de berekening op de een of andere manier meer te concentreren op recente immigranten en niet elk jaar opnieuw het immigratiesurplus te bepalen voor de gehele allochtone beroepsbevolking.

⁶²⁴ De trendlijn is een 6^e graads polynoom. Het snijpunt met de Y-as is vastgelegd op 450 miljoen gulden (schatting op basis van Figuur 15, Delphiconsult 1995:39).

⁶²⁵ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁶²⁶ M. Bredeveld, “Goochelen met vele miljarden.” *NRC-Handelsblad* 23-3-2000.

⁶²⁷ Interview met Pieter Lakeman.

⁶²⁸ BBP in 1999: 386,193 miljard euro, dus $13,7 / (2,20371 \times 386,193) = 0,0161 = 1,61\%$ (eigen berekening op basis van gegevens van CBS-StatLine, *online database*, URL per 9-12-2007: <http://statline.cbs.nl/statweb/>).

⁶²⁹ Zie bijvoorbeeld J. Oranje & J. Wester, “‘Deloitte zou op Ahold failliet moeten gaan’: Interview met Pieter Lakeman over het Ahold boekhoudfraudeschandaal.” *NRC-Handelsblad*, 16-7-2005.

⁶³⁰ Zie bijvoorbeeld de volgende passage: “Op een gezin dat minder dan gemiddelde belastingopbrengsten veroorzaakt en meer dan gemiddelde kosten veroorzaakt, legt de overheid financieel toe. Het klinkt koel, misschien zelfs wreed, om de helft van alle inwoners als verliesposten voor de staat aan te duiden, zeker voorzover zij hard werken en hun beste krachten geven, ten bate van hun gezin. Iemands morele of menselijke verdienste wordt echter niet bepaald door de mate waarin hij belasting betaalt. Dat geldt voor iedereen, immigrant of niet-immigrant. Men moet ook geen morele betekenis hechten aan uitkomsten van economisch onderzoek. Wel kan men, desgewenst, aan zulke uitkomsten beleidsmatige betekenis hechten” (Lakeman 1999: 129).

⁶³¹ Interview met Pieter Lakeman.

⁶³² Muus, P. J., “Kosten van immigratie niet bewezen.” *Trouw* 14-5-1999, pp. 17.

⁶³³ Lakeman had bijvoorbeeld uit kunnen gaan van nauwkeurige leeftijdsprofielen ten aanzien van de netto bijdrage van eerste en tweede generatie asielmigranten en gastarbeiders op basis van gegevens over hun arbeidsmarktperformance, uitkeringsafhankelijkheid, schoolprestaties en dergelijke (voor een contemporain voorbeeld van een kosten-batenanalyse met een dergelijke opzet: Ekberg 1999). Wel moet opgemerkt worden dat een dergelijke aanpak vanwege een gebrek aan gegevens toentertijd niet eenvoudig was te realiseren.

⁶³⁴ In de CPB-studie *Immigration and the Dutch economy* worden saldi gegeven voor de totale netto bijdrage over de levensloop voor immigranten die bij binnenkomst 0 respectievelijk 25 jaar oud zijn en de karakteristieken hebben van de gemiddelde niet-westerse immigranten, namelijk -95 duizend respectievelijk -43 duizend euro (Roodenburg et al. 2003: 71). Op basis van deze gegevens zou het totale saldo voor twee volwassenen en drie kinderen uitkomen op $2 \times -43 + 3 \times -95 = 371$ duizend euro. Het is wellicht realistischer om in navolging van CPB 2003 de performance van de kinderen op het gemiddelde van de niet-westerse immigrant en de gemiddelde Nederlander te stellen. Dan komt men uit op -67 duizend euro. Het totale saldo voor twee volwassenen en drie kinderen komt dan op $2 \times -43 + 3 \times -67 = -287$ duizend euro. Hierbij moeten echter twee kanttekeningen geplaatst worden. In de eerste plaats is de netto bijdrage van immigranten in de CPB-berekeningen maximaal als de leeftijd bij binnenkomst rond de 25 jaar ligt (zie Figuur 9.1); bij andere leeftijden is de netto-bijdrage aanzienlijk negatiever. In de tweede plaats gaan Roodenburg et al. (2003) uit van de gemiddelde karakteristieken van de niet-westerse immigrant. De arbeidsmarktperformance van asielmigranten lag in de jaren negentig volgens het toen beschikbare onderzoek (Brink 1997; Brink et al. 1996; Hueber et al. 1995) echter ver onder dat van de gemiddelde niet-westerse immigrant; ruwweg driekwart van de asielmigranten was enkele jaren na statusverlening nog werkloos. In 1996 stonden bij immigranten uit ex-Joegoslavië en uit zogenaamde ‘vluchtelingen-landen’ tegenover 100 mensen met een betaalde baan ongeveer 120 respectievelijk 150 mensen met een uitkering, terwijl bij Surinamers, Antillianen, Turken en Marokkanen tegenover 100 werkenden ongeveer 60 tot 90 uitkeringontvangers stonden (Roodenburg 2000: 211). Een berekening waarin deze twee gegevens verdisconteerd zouden worden zou derhalve uitkomen op een bedrag dat beduidend negatiever is dan de genoemde -287 duizend euro.

⁶³⁵ Interview met Pieter Lakeman.

⁶³⁶ Interview met Pieter Lakeman.

⁶³⁷ Interview met Pieter Lakeman.

⁶³⁸ Interview met Pieter Lakeman.

⁶³⁹ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁰ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴¹ Dit blijkt op verschillende manieren. Allereerst komt dit in verschillende kerndocumenten naar voren (zie bijvoorbeeld §8.4 & §8.6). Ook in veel interviews en in de *Workshop* werd naar voren gebracht dat men algemeen aannam dat immigratie in de jaren tachtig en negentig een negatieve bijdrage leverde aan de Nederlandse economie. Vergelijk ook (Penninx et al. 1993: 207-208, 209): “There has been a discussion among economists as to the economic merits of this solution. Some argue that the employment of foreign labour had an adverse effect on the economy, since the availability of cheap labour delayed the modernization of industry. Others lay stress on short term advantages: employment of migrant workers kept invested capital productive with an eventual positive influence on the national product per capita. It is beyond doubt that, around the time of recruitment, the foreign migrant workers, who usually lived in the Netherlands as bachelors, contributed significantly to economic production. Both arguments can be found in a report that the Central Planning Office published in 1972. Even at that stage it was calculated that the economic advantage to be gained from foreign migrant workers was conditional on the absence of their families. Family reunion, which at that time was just beginning, would render the presence of migrant workers unprofitable. ... A more lenient policy relating to family reunion and the removal of practical obstacles in the sphere of housing led to a substantial influx of the family members of Turks and Moroccans in particular. Since quite a few of the wives and older children presented themselves on the labour market, competition for jobs increased. Many of the newcomers joined the ranks of the unemployed. Unemployed foreigners with the right to reside in the Netherlands are entitled to the same social security benefits as the native Dutch. Thus the

cost-benefit analysis that could be applied to the presence of migrant workers changed for the worse, especially in the case of Turks and Moroccans. The low and only slowly rising level of education among Turks and Moroccans, together with the ever-increasing qualifications required by employers, make for a gloomy picture. ... In conclusion it can be said that the present economic impact of immigration, especially where it concerns ethnic minorities, is generally estimated to be negative. The Dutch labour market had not been able to absorb the ethnic labour potential. The recent report of the Scientific Council for Government Policy (1989) insists that a policy must be developed to assure more positive effects in the long run.”

⁶⁴² Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴³ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁴ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁵ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁶ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁷ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁸ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁴⁹ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁰ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵¹ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵² Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵³ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁴ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁵ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁶ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁷ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁸ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁵⁹ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶⁰ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶¹ Interview met Pieter Lakeman, vergelijk P. Lakeman, (2000). “Immigratie-industrie vergroot juist het lijden.” *De Volkskrant* 6-5-2000, pp. 19.

⁶⁶² Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶³ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶⁴ Interview met Pieter Lakeman, vergelijk P. Lakeman, (2000) “Immigratie-industrie vergroot juist het lijden.” *De Volkskrant* 6-5-2000, pp. 19.

⁶⁶⁵ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶⁶ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶⁷ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶⁸ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁶⁹ Met dank aan Hans Roodenburg voor het ter beschikking stellen van de in deze paragraaf weergegeven citaten.

⁶⁷⁰ *NRC-Handelsblad* 24-4-1999.

⁶⁷¹ *NRC-Handelsblad* 24-4-1999.

⁶⁷² *NRC-Handelsblad* 28-5-1999.

⁶⁷³ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁷⁴ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁷⁵ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁶⁷⁶ F. Kalshoven, “Immigratiebeleid als economische mislukking.” (Boekbespreking van ‘Binnen zonder kloppen’ door Pieter Lakeman). *De Volkskrant*, 8-5-1999, pp. 45.

⁶⁷⁷ Met name op het internet zijn daarvan wel (extreme) voorbeelden te vinden: “‘Binnen zonder kloppen’ is een poging om racisme weer verder salonfähig te maken, met behulp van een wetenschappelijk aura en de dodelijke logica van de kapitalistische markt. Maar vooraf aan de ‘neutrale’ wetenschappelijke en economische berekeningen gaat de racistische keuze om een bepaalde groep apart te zetten, bij Lakeman de Turken, Marokkanen en vluchtelingen” (Krebbers 1999). Anderzijds is *Binnen zonder kloppen* integraal te downloaden op de extreemrechtse site ‘stormfront.org’ (waarmee niet gezegd is dat de inhoud van het boek *extreemrechts is!*) URL (per 22-10-2008):<http://www.stormfront.org/forum/showthread.php/binnen-zonder-kloppen-355167.html>.

⁶⁷⁸ Vergelijk ook: “Het polder-adagium om de lonen te matigen heeft de immigratie naar Nederland onnodig hoog opgedreven. Dat heeft geleid tot een ‘asociale verspilling’ van tientallen miljarden guldens. Immigranten kosten namelijk al sinds begin jaren zeventig meer dan ze bijdragen aan de Nederlandse economie. Het is een conclusie uit de categorie ‘grote stappen, snel thuis’. Maar Pieter Lakeman, bekend van boeken over zwendel en wanbeleid in het Nederlandse bedrijfsleven, draagt in zijn deze week verschenen boek ‘Binnen zonder kloppen, Nederlandse immigratiepolitiek en de economische gevolgen’ doorwrochte

argumentatie aan voor die grote stappen. Esther Bijlo, "Immigratiebeleid kostte 70 miljard.," *Trouw* 30-4-1999, pp. 7.

⁶⁷⁹ Huygen, M., "In immigratiedebat is 'Auschwitz' misplaatst." *NRC-Handelsblad* 13-11-1999, pp. 6.

⁶⁸⁰ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸¹ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸² Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸³ *Lakeman en Halsema over immigranten: Debat tussen Pieter Lakeman en Femke Halsema naar aanleiding van de verschijning van 'Binnen zonder kloppen' van Pieter Lakeman.* Buitenhof, wekelijks discussieprogramma van NPS, VPRO & Vara, 2 mei 1999.

⁶⁸⁴ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸⁵ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸⁶ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸⁷ Interview met Pieter Lakeman.

⁶⁸⁸ Dit 'historisch besef' dat Nederland in het verleden economisch welvoer bij (grootschalige) immigratie heeft diepe wortels (zie bijvoorbeeld noot 390).

⁶⁸⁹ "Een krimpemde verzorgingsstaat kan een negatieve invloed hebben op de omvang en de reikwijdte van een integratiebeleid. In geval de politieke keuze neigt in de richting van gelijke behandeling (allen wat minder) dan is voor achterstandscategorieën (doelgroepen van het minderhedenbeleid, zwakkeren in de samenleving), waarvoor extra inspanning geleverd moet worden om achterstanden weg te werken, juist minder beleidsruimte aanwezig. In geval de politieke keuze neigt in de richting van handhaving van achterstandsbetrijding van zwakke categorieën in de samenleving (bijvoorbeeld minderhedenbeleid, positieve actiebeleid voor vrouwen) dan behoeven achterstandscategorieën, door de negatieve invloed van een in algemene zin krimpemde verzorgingsstaat, juist meer dan voorheen extra beleidsaandacht. Hiernaast speelt immigratie afhankelijk van de stand van de arbeidsmarkt een gunstige dan wel ongunstige rol op de verzorgingsstaat, zij het dat deze invloed van nieuwkomers van bescheiden betekenis is op het geheel. Werkenden dragen bij aan de verzorgingsstaat. Werkloze nieuwkomers, over het algemeen met afhankelijke en tijdelijke verblijfsvergunningen, zullen pas dan zelfstandig ten laste van de sociale zekerheid kunnen komen als zij eerst voldoende lang gewerkt hebben. De meeste nieuwkomers die (nog) niet over werk kunnen beschikken zullen in die situatie feitelijk door de familieleden worden opgevangen" (Muus 1994: 11). "Onder de huidige omstandigheden van verdergaande immigratie en een stagnerende dan wel verslechterende arbeidsmarkt mag er geen illusie zijn over een sterke afname van de totale omvang van de doelgroepen van het immigrantenbeleid. Bij verder inkrimping van de verzorgingsstaat ligt het in de rede dat een extra ondersteunend immigrantenbeleid als element van een extra ondersteunend beleid voor zwakkeren in de samenleving nodig zal zijn. Mogelijkerwijs zijn een omvattende verzorgingsstaat en een sterke arbeidsmarkt doeltreffender voor de algehele integratie van immigranten dan een immigrantenbeleid dat gericht wordt op de bestrijding van ontstane achterstand. In de huidige situatie moeten we echter rekening houden met een mogelijk toenemende achterstand van zwakkeren in de samenleving waaronder migrantencategorieën. In het geval van verdergaande immigratie van nu reeds in achterstand verkerende migrantencategorieën is de kans groot dat economische integratie van deze migrantencategorieën langzamer bereikt zal worden" (Muus 1994: 59). "De paradoxale situatie kan ontstaan dat bij de huidige krimpemde verzorgingsstaat bij verdergaande immigratie de integratie van nieuwe immigranten juist (extra) ondersteuning behoeft. Als de arbeidsmarkt voor migranten zich bovendien ongunstig ontwikkelt is extra beleidsaandacht voor achterstandscategorieën nog sterker nodig. Politieke keuzen (gelijke behandeling van allen, óf, positieve discriminatie van sommigen) zullen over het algemeen in tijden van een krimpemde verzorgingsstaat tenderen naar gelijke behandeling (allen wat minder). De noodzaak voor extra maatregelen (meer aandacht aan achterstandscategorieën) kan weliswaar groter zijn, maar het draagvlak voor het nemen van dergelijke beslissingen kan kleiner worden. Een krimpemde verzorgingsstaat kan een negatief effect hebben op het realiseren van doelstellingen van integratiebeleid voor immigranten in achterstandssituaties als gekozen wordt voor gelijke behandeling (allen wat minder) (Muus 1994: 18-19).

⁶⁹⁰ De minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales overleed onverwachts in 1994. Haar portefeuille werd enige tijd overgenomen door minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin. Daarna werd ze opgevolgd door Ed van Thijn, die echter na enige tijd weer moest aftreden wegens de zogenaamde IRT-affaire. Daarna werd mevrouw Dieuwke de Graaff-Nauta minister en "onder haar regime is het rapport [*Beleidsopvolging minderhedenbeleid*] naar buiten gebracht" (Interview met Han Entzinger). Na korte tijd waren er verkiezingen en daarna werd Hans Dijkstal minister van Binnenlandse Zaken.

⁶⁹¹ "Een jaarlijkse instroom vanaf 1993 van 35.000 asielzoekers zal leiden tot een beslag van de op de rijksbegroting in 1998 van circa [f] 4 miljard [€1,81 miljard]. Een verdubbeling van de instroom op jaarbasis tot 70.000 vanaf 1994 zal het beslag doen toenemen tot circa [f] 7,4 miljard [€3,36 miljard] in 1998. De cijfers illustreren het in budgettaire zin open einde-karakter van het huidige beleid. Het gehanteerde rekenmodel geeft overigens onder meer door de gehanteerde veronderstellingen ten aanzien van de proceduredtijd

(gemiddeld 7 maanden) en de opvangduur (gemiddeld 8 maanden) een optimistische vertekening van het kostenbeeld. In de praktijk zullen de kosten niet onaanzienlijk hoger kunnen zijn” (Geelhoed 1994: 11).

⁶⁹² Interview met Han Entzinger.

⁶⁹³ Vergelijk “Voor de economische vluchtelingen heeft de westerse wereld helaas nauwelijks een antwoord. De migratiestroom maakt een op de arbeidsmarkt gericht immigratiebeleid noodzakelijk, omdat anders een toeloop op het stelsel van sociale zekerheid kan ontstaan, die een ontwrichting van het stelsel kan betekenen en bovendien de solidariteit van ingezetenen ernstig op de proef stelt. Maar arbeidsvraag en arbeidsaanbod van resp. werkgevers en migranten sluiten slecht op elkaar aan, zodat toelating nauwelijks mogelijk is. Pas bij een sterk aantrekkende conjunctuur valt in deze situatie verbetering te verwachten. En wellicht dat op de lange termijn ook de vergrijzing de behoefte aan nieuwe arbeidskrachten doet toenemen” (Van Walderveen 1992).

Toenmalig CPB-directeur Gerit Zalm noemt immigratie als één van de uitdagingen voor de verzorgingsstaat “Ook bij een straf migratiebeleid zal het immigratiesaldo positief en omvangrijk zijn. De immigranten zijn gemiddeld genomen laag opgeleid. Ook van de tweede generatie allochtonen is een veel groter deel laag opgeleid dan van de autochtonen. In 1991 bestond van de nieuwkomers op de arbeidsmarkt 16% uit allochtonen, van de ongeschoolde nieuwkomers is het percentage allochtonen 60%. De migratie geeft een aanzienlijke tegendruk aan de trend van het stijgende gemiddelde opleidingspeil van de autochtone beroepsbevolking. Tevens dreigt het probleem van de geringe participatie van laaggeschoolden steeds meer samen te vallen met de minderhedenproblematiek” (Zalm 1993).

Vergelijk tenslotte: “Een derde voorbeeld [van marktimperfectie] betreft de sociale zekerheid. Bij de geldende prijs overtreft de vraag naar uitkeringen het aanbod. Paradoxaal genoeg zou in deze markt rantsoenering op basis van strengere selectiecriteria de beste uitkomsten opleveren. In dat geval is er ook minder snel sprake van een conflict tussen gevestigde belangen en nieuwkomers. In plaats daarvan wordt in Nederland evenwichtsherstel beoogd door het verlagen van uitkeringen over de hele linie. Het probleem is hier dat de relatief soepele toetredingscriteria op immigranten een sterk aanzuigende werking zullen hebben. In hun ogen blijven de relatief lage uitkeringen immers aan de vorstelijke kant. Een dergelijke ontwikkeling is niet in het belang van gevestigde uitkeringstrekkingen, die tegenvallende volume-ontwikkelingen immers snel in hun portemonnee zullen voelen. Boven genoemde marktimperfecties weerspiegelen bevoorrechte posities, die bedreigd worden door aanspraken van derden. In die zin is de angst voor toenemende immigratie begrijpelijk. De maatschappelijke acceptatie wordt nog verder ondermijnd indien de mening postvat dat immigranten beslag leggen op schaarse voorzieningen zonder daar een tegenprestatie voor te hoeven leveren. Hier wreekt zich het feit dat tot nu toe in Nederland geen beleid is gevoerd gericht op het zo snel mogelijk productief maken van het nieuw binnengekomen menselijk kapitaal. Zo mogen asielzoekers tijdens de lange asielprocedure niet in hun eigen onderhoud voorzien. Daarnaast kan worden gewezen op de gebrekkige integratie en de lage participatiegraad van gevestigde minderheden. Zolang zo slordig met het reeds aanwezige potentieel wordt omgesprongen, zal weerstand tegen nieuwe immigratiestromen blijven bestaan. Hoe moet het bovenstaande nu worden verzoend met de verwachting dat de migratiedruk eerder toe dan af zal nemen? ... [Het] moge duidelijk zijn dat de noodzakelijke aanpassingen niet op korte termijn kunnen worden gerealiseerd. In de tussentijd is een naast-best benadering op zijn plaats; voortgaande deregulering gekoppeld aan een immigratiebeleid dat uitgaat van een jaarlijks immigratiequotum voor asielzoekers, gezinsleden en arbeidsmigranten. Op deze manier kan een evenwichtige afweging plaatsvinden tussen de belangen van de immigranten en die van de ontvangende economie. Bovendien kan in het kader van dit beleid het instrumentarium worden ontwikkeld (opvang, scholing, arbeidsbemiddeling) dat nodig is voor het integreren van minderheden en nieuwkomers. Vooral het laatste zal ertoe bijdragen dat immigratie niet in toenemende mate als iets bedreigends wordt ervaren” (Zwiers 1993).

⁶⁹⁴ *Workshop*.

⁶⁹⁵ *Workshop*.

⁶⁹⁶ Vele interviews.

⁶⁹⁷ Interview met Han Entzinger.

⁶⁹⁸ Zie noot 142.

⁶⁹⁹ Interview met Bernard van Praag.

⁷⁰⁰ Interview met Bernard van Praag.

⁷⁰¹ Interview met Bernard van Praag.

⁷⁰² *Workshop*.

⁷⁰³ Dat wordt in verschillende interviews naar voren gebracht en blijkt bijvoorbeeld ook uit de telefonische consultatie van Bernard van Nederlandse economie en minderhedenonderzoekers (zie §8.4).

⁷⁰⁴ *Workshop*, interview met Jo Ritzen, interview met Bernard van Praag.

⁷⁰⁵ Zie bijvoorbeeld (Zalm 1993) in noot 693.

⁷⁰⁶ *Workshop*, verschillende interviews.

⁷⁰⁷ *Workshop*, verschillende interviews.

⁷⁰⁸ Interview met Bernard van Praag.

⁷⁰⁹ Verschillende interviews.

⁷¹⁰ Deze vaststelling laat de WRR vergezeld gaan van de volgende, enigszins kromme redenering: “Niettemin zou men deze verwachting [dat Nederland een blijvend immigratieland is] ook als wenselijke ontwikkeling kunnen zien, wanneer men zich realiseert dat de immigratie een begeleidend verschijnsel is van een groeiende welvaart” (WRR 2001: 19).

⁷¹¹ Van Dalen onderscheidt drie soorten diversiteit binnen organisaties: kennisdiversiteit, waarden diversiteit en diversiteit van sociale categorieën. Daarnaast onderscheidt hij interpersoonlijke en taakgerichte conflicten. Taakgerichte conflicten worden als functioneel gezien en interpersoonlijke conflicten als disfunctioneel. Kennisdiversiteit kan onder bepaalde condities (voldoende uitwisseling en communicatie en dergelijke) bijdragen aan de creativiteit en innovatie van een organisatie. Van Dalen meent dat de dominante positie van de VS mede te danken is aan de naoorlogse *brain gain*. Diversiteit van de waarden die werknemers koesteren met betrekking tot de doelen of taken van de organisatie kan een voordeel zijn als het management in staat is de conflicten te beperken tot taakconflicten en interpersoonlijke conflicten weet te sussen of te vermijden. Met betrekking tot het omgaan met diversiteit op basis van sociale categorieën geldt eveneens dat het management een cruciale rol speelt. De moeilijkheid hier is dat de identiteit van werknemers in het geding is, zodat het voor hen moeilijker kan zijn om taakgerichte en interpersoonlijke conflicten uit elkaar te houden, waardoor conflicten disfunctioneel kunnen worden.

⁷¹² Het immigratiesurplus $\Delta Y/Y$ wordt door Van Dalen (2001c: 99, 134) benaderd met de formule $\Delta Y/Y = -\frac{1}{2} s \epsilon_L m^2$ waarin s de arbeidsinkomensquote is, ϵ_L de vraagelasticiteit van arbeid en m het aandeel immigranten in de bevolking (vergelijk Peter & Verikios 1996: 178). Van Dalen gaat uit van $s = 0,7$, $\epsilon_L = -0,5$ en $m = 0,094$.

⁷¹³ Enkele cijfers: het gebruik van de ABW van niet-westerse allochtonen ligt op 20% tegen 4% voor de gemiddelde Nederlander en 2% voor de autochtone Nederlander. Van de Turkse mannen tussen 40 en 65 jaar heeft 40% een WAO-uitkering, van de 55-plussers zelfs ongeveer 60%.

⁷¹⁴ Namelijk als de elasticiteiten tussen hoog- en laagopgeleiden asymmetrisch zijn en de lonen van laagopgeleiden sterker reageren op een toename van hoogopgeleiden dan andersom.

⁷¹⁵ Vergelijk Koopmans over het WRR-rapport als geheel: “Van een sociaal-wetenschappelijke analyse van het Nederlandse immigratie- en integratiebeleid mag echter verwacht worden dat zij de Nederlandse situatie in een internationaal perspectief plaatst en de kritische vinger op de zere plekken van het Nederlandse beleid legt. Uit dit oogpunt is het WRR-Rapport *Nederland als immigratiesamenleving* teleurstellend, ook in vergelijking met zijn voorganger uit 1989, waarin de vergelijking met andere landen wel een belangrijke rol speelde en conclusies getrokken werden die zich duidelijk profileerden ten opzichte van het tot dan toe gevoerde beleid. Over de hierboven vermelde vergelijkende statistische gegevens (die men eenvoudig uit een paar statistische jaarboeken en van ministeriële internetsites kan halen) wordt in het jongste WRR-rapport met geen woord gerept; residentiële segregatie en criminaliteit krijgen weinig aandacht, zelfs niet vanuit een louter Nederlands perspectief. Geen wonder dan ook dat het rapport ongestraft een tamelijk zonnig beeld van de Nederlandse immigratiesamenleving kan schetsen. Het gaat allemaal de goede kant op, al kan het natuurlijk altijd beter – dat is zo ongeveer de teneur” (Koopmans 2002).

⁷¹⁶ Haan, F., “Immigrant maakt rijken rijker.” *De Volkskrant* 14-12-2002, pp. 13.

⁷¹⁷ Interview met Harry van Dalen.

⁷¹⁸ Interview met Harry van Dalen.

⁷¹⁹ Dit is het tijdschrift van de Nederlandse Vereniging voor Demografie.

⁷²⁰ Interview met Harry van Dalen.

⁷²¹ Interview met Harry van Dalen.

⁷²² Interview met Harry van Dalen.

⁷²³ Interview met Harry van Dalen.

⁷²⁴ Interview met Harry van Dalen.

⁷²⁵ Interview met Harry van Dalen.

⁷²⁶ Interview met Harry van Dalen.

⁷²⁷ Interview met Harry van Dalen.

⁷²⁸ Interview met Harry van Dalen.

⁷²⁹ Interview met Harry van Dalen.

⁷³⁰ Interview met Harry van Dalen.

⁷³¹ Interview met Harry van Dalen.

⁷³² Interview met Harry van Dalen.

⁷³³ Interview met Harry van Dalen.

⁷³⁴ Interview met Harry van Dalen.

⁷³⁵ Interview met Harry van Dalen.

⁷³⁶ Interview met Harry van Dalen.

⁷³⁷ Interview met Harry van Dalen.

⁷³⁸ Zoals (Van het Loo 2001) (Interview met Harry van Dalen).

⁷³⁹ Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴⁰ Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴¹ Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴² Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴³ Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴⁴ Interview met Dennis Broeders.

⁷⁴⁵ “Er waren verschillende problemen. Het eerste punt met dergelijke economische berekeningen is dat je rekent met de cijfers die je hebt. Want je kunt niet rekenen met de cijfers die je niet hebt. Maar die zijn misschien wel van belang. Dus één van de dingen die ik heb aangegeven is dat het wel mooi is om uit te rekenen wat migranten opleveren en kosten met betrekking tot de verzorgingsstaat. Maar in geen van die modellen zie je bijvoorbeeld terug wat het de Nederlandse economie had gekost als je geen gastarbeiders had gehad. Dat is natuurlijk wel relevant, ook al kun je dat niet uitrekenen omdat je de cijfers niet hebt. Dus uit die kosten-batenanalyse komt een bepaald saldo, maar als je nog een stap terugneemt zou je eigenlijk een aantal andere factoren ook nog mee moeten nemen waar je geen cijfers over hebt. En omdat die cijfers er niet zijn kun je ze niet in het model zetten en verlies je een deel van de werkelijkheid. Het tweede punt is - en op dat punt verschilden Harry van Dalen en ik niet veel van mening - is het punt dat Van Dalen negatieve selectie zou noemen. Dat gaat over het soort migranten dat je binnenkrijgt vanwege mensenrechtelijke vraagstukken als asiel- en gezinsmigratie. Dat zijn geen mensen die je binnenhaalt op basis van hun economische prestaties. Dus om daar nu economische analyses op los te laten - in de zin wat deze humanitaire migranten de verzorgingsstaat kosten of opleveren - dat is *niet* iets dat niet mag, maar je hebt wel een bijzondere omstandigheid waar je in je analyse rekening mee moet houden. Als je kijkt naar bijvoorbeeld asielzoekers, die hebben in Nederland een hele lange institutionele geschiedenis in die zin dat ze vaak lang in asielcentra zitten waar ze niet mogen werken, de taal niet mogen leren, feitelijk niet echt mogen integreren omdat de weg naar terugkeer open moet blijven. En op het moment dat ze dan toegelaten worden, dan draait het systeem 180 graden en dan wordt er gezegd dat ze moeten werken en dat gaat dan natuurlijk ook niet direct. Dus er zitten allerlei aspecten aan zoals de verblijfs geschiedenis die als je ze vanuit sociologische perspectief bekijkt een heel ander plaatje opleveren en ook je economische model een stuk ingewikkelder maken” (Interview met Dennis Broeders). Merk op dat hier ook een element van rechtvaardigheid in schuilt; een economische analyse die de institutionele omstandigheden waarin asielzoekers verkeren (vergelijk §5.6.2) niet meeneemt is niet alleen onvolledig, maar doet ook geen recht aan hun positie.

⁷⁴⁶ Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴⁷ Interview met Harry van Dalen.

⁷⁴⁸ Vergelijk ook (Roodenburg 2001).

⁷⁴⁹ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁵⁰ Roodenburg was eerder (begin jaren negentig) ook op enige afstand (de dagelijks begeleiding lag bij iemand anders) als begeleider betrokken geweest bij de afstudeerscriptie van Yvonne Bernardt (zie §8.4). Het onderwerp immigratie lag destijds echter nog niet in zijn focus, aldus Roodenburg (Interview met Hans Roodenburg.).

⁷⁵¹ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁷⁵² Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁵³ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁵⁴ “Het WPRB staat onder leiding van het NIDI en is verder samengesteld uit vertegenwoordigers van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), het Centraal Planbureau (CPB) en de Rijksplanologische Dienst (RPD), terwijl het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) als adviserend lid optreedt. Vertegenwoordigers van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Justitie, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, van Verkeer en Waterstaat, en van Volksgezondheid, Welzijn en Sport zijn als waarnemers bij het WPRB betrokken” (Van Nimwegen & Beets 2000).

⁷⁵⁵ F. Kalshoven, “Verboden voor onderzoekers.” *Elsevier* 14-10-1995, pp. 14-16.

⁷⁵⁶ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁵⁷ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁵⁸ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁵⁹ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁶⁰ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁶¹ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁶² Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁶³ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁶⁴ Interview met Hans Roodenburg.

⁷⁶⁵ Interview met Hans Roodenburg.

-
- ⁷⁶⁶ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁶⁷ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁶⁸ Onder meer omdat men op het CPB een fout in de berekeningen van Borjas (1995; 1999a) had ontdekt en Roodenburg en Euwals naar aanleiding daarvan de theorie hebben geherformuleerd, waardoor de herverdelingseffecten (theoretisch) twee maal zo groot uitvielen.
- ⁷⁶⁹ Hoofdzakelijk omdat er veelvuldige beroep werd gedaan op de expertise van Ter Rele voor zaken die een hogere urgentie hadden.
- ⁷⁷⁰ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷¹ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷² Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷³ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷⁴ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷⁵ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷⁶ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷⁷ Interview met Hans Roodenburg.
- ⁷⁷⁸ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁷⁹ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁰ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸¹ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸² Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸³ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁴ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁵ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁶ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁷ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁸ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁸⁹ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁰ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹¹ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹² Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹³ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁴ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁵ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁶ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁷ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁸ Interview met Rob Euwals.
- ⁷⁹⁹ Interview met Rob Euwals.
- ⁸⁰⁰ Interview met Rob Euwals.
- ⁸⁰¹ Interview met Rob Euwals.
- ⁸⁰² Interview met Rob Euwals.
- ⁸⁰³ Interview met Rob Euwals.
- ⁸⁰⁴ Hartog, J., "Laten we vooral blij zijn met een dalende bevolkingsomvang." *NRC-Handelsblad* 26-11-2005.
- ⁸⁰⁵ Interview met Joop Hartog, vergelijk (Hartog 2002c) en Hartog, J., "Laten we vooral blij zijn met een dalende bevolkingsomvang." *NRC-Handelsblad* 26-11-2005.
- ⁸⁰⁶ Dit raakt aan de *theory of optimum population*, de theorie dat er voor elke land een optimale bevolkingsomvang is (Gillis et al. 1996: 207-212). Is de populatie te klein dan is er te weinig arbeid om de andere in het land beschikbare bronnen efficiënt te gebruiken. Overschrijdt de bevolkingsomvang deze kritische grens dan treedt de wet van de verminderde meeropbrengsten in werking en neemt de welvaart per hoofd van de bevolking af. De optimale bevolkingsomvang wordt verondersteld dynamisch te zijn: door ontwikkeling van bijvoorbeeld nieuwe technologie en het aanboren van nieuwe hulpbronnen kan zij toenemen.
- ⁸⁰⁷ Engeland, Duitsland, Frankrijk, Spanje en Italië.
- ⁸⁰⁸ Er worden tot drie niveaus van aggregatie onderscheiden. Het fijnste niveau is *Counties* (VS, Engeland), *Kreise* (Duitsland), *Départements* (Frankrijk), *Provincia* (Italië) en *Provincias* (Spanje), en verder aggregaten, voor de Europese landen volgens de indeling in NUTS 1, 2 & 3 regio's van Eurostat.
- ⁸⁰⁹ Interview met Joop Hartog en (Hartog 2005b).
- ⁸¹⁰ Interview met Joop Hartog.

⁸¹¹ De Cobb-Douglas productievergelijking wordt dan $Q = cK^\beta L^\gamma N^{1-\beta-\gamma}$ met c een constante, Q de totale productie, K kapitaal, L land en N het aantal inwoners dat gelijk gesteld is aan de beroepsbevolking. Verder wordt verondersteld dat de kapitaal/arbeid ratio $\frac{K}{N}$ constant is. Voor het inkomen per hoofd q geldt dan:

$$q = \frac{Q}{N} = c \left(\frac{K}{N} \right)^\beta \left(\frac{L}{N} \right)^\gamma$$

Differentiëren levert:

$$\frac{\partial q}{\partial N} = -\gamma \cdot c \cdot \left(\frac{K}{N} \right)^\beta \cdot \frac{L^\gamma}{N^{\gamma+1}} = -\gamma \cdot \frac{q}{N}.$$

Per definitie geldt daarom dat de elasticiteit E gelijk is aan:

$$E = \frac{\partial q}{\partial N} \cdot \frac{N}{q} = -\gamma.$$

⁸¹² Merk op dat de inkomensquote van land toe zal nemen met de relatieve landschaarste; meer bevolkingsgroei betekent derhalve meer landschaarste en daarmee ook een groter negatief effect.

⁸¹³ Interview met Joop Hartog.

⁸¹⁴ Hartog, J., "Laten we vooral blij zijn met een dalende bevolkingsomvang." *NRC-Handelsblad* 26-11-2005.

⁸¹⁵ De Stichting *De Club van Tien Miljoen* stelt zich tot doel "het taboe te doorbreken dat rust op het probleem van de overbevolking" en "probeert een breed maatschappelijk draagvlak te scheppen voor de gedachte dat het aantal inwoners in Nederland op termijn moet worden verlaagd" (Website van Stichting De Club Van Tien Miljoen, URL per 3-2-2008: <http://www.tienmiljoen.nl/?page=3>).

⁸¹⁶ Op haar website stelt de stichting *De Club van Tien Miljoen* onder het kopje "Het hoe en waarom van deze stichting": "De Stichting De Club Van Tien Miljoen is in 1994 opgericht door een groep verontruste Nederlanders die tot de slotsom is gekomen dat de overbevolking de maatschappelijke factor is in de meeste van onze maatschappelijke problemen. Grote bevolkingsdichtheden veroorzaken namelijk congestie, stress en met het huidige consumptieniveau in West Europa een gigantische hoeveelheid milieuvervuiling. De Stichting heeft zich ten doel gesteld het publiek en de overheden bewust te maken van de noodzaak om op termijn de bevolkingsdruk drastisch te verlagen, indien we ooit van onze grote problemen verlost wensen te raken; problemen die met slechts geringe mate van overdrijving gezien kunnen worden als symptomen van het allesoverheersende probleem van de overbevolking. Deze redenering is niet nieuw. Tot nu toe is men geneigd geweest haar links te laten liggen, omdat er verbanden werden gelegd met de standpunten met betrekking tot immigranten en asielzoekers zoals die in de extreem-rechtse hoek plegen te worden ingenomen. Uiteraard wil niemand, die met de samenleving het beste voor heeft, zich met dergelijke domme en negatieve ideeën associëren. De overbevolking in West Europa is niet het resultaat van immigratie, maar in beslissende mate van het tempo waarin de inheemse West-Europeanen zelf zich hebben vermenigvuldigd. Dat is de hoofdzaak en vooral daar moeten we dus ook naar de oplossing van het probleem zoeken. Hoewel de immigratie natuurlijk niet genegeerd kan worden bij het formuleren van een verantwoord bevolkingsbeleid, zal het hoofddoel moeten zijn het over een brede linie terugdringen van het geboorteoverschot. De Stichting richt zich eerst en vooral op de situatie in Nederland. Ons land is één van de meest ernstig overbevolkte landen in de wereld en wij zijn ervan overtuigd dat onze bevolking van het huidige niveau van 15 à 16 miljoen zal moeten worden teruggebracht naar een voorlopig streefgetal van 10 miljoen -vandaar de naam van onze Stichting- en in een later stadium waarschijnlijk naar een nog aanzienlijk lager aantal" (Website van Stichting De Club Van Tien Miljoen, URL per 3-2-2008: <http://www.tienmiljoen.nl/?page=3>). Merk overigens op dat de auteurs hier voorbijgaan aan het feit dat de bevolkingsgroei in Nederland sinds 1970 voor een belangrijk deel terug te voeren is op immigratie en de hoge vruchtbaarheid van bepaalde groepen immigranten en dat de autochtone vruchtbaarheid in veel Europese landen sinds 1970 juist erg gedaald is.

⁸¹⁷ Interview met Joop Hartog.

⁸¹⁸ Interview met Joop Hartog.

⁸¹⁹ Interview met Joop Hartog.

⁸²⁰ Interview met Joop Hartog.

⁸²¹ Interview met Joop Hartog.

⁸²² Dat een (retrospectieve) kosten-batenanalyse ten aanzien van (bepaalde groepen) niet-westerse immigranten (voor bepaalde perioden) een negatief saldo zal op leveren wordt in bijna alle interviews en de *workshop* op de een of andere manier naar voren gebracht, evenals in een aantal andere in de hoofdstuk genoemde bronnen, zie ook noot 641.

⁸²³ Interview met Dennis Broeders.

⁸²⁴ *Workshop*, interview met Harry van Dalen, interview met Hans Roodenburg.

⁸²⁵ Interview met Dennis Broeders.

⁸²⁶ *Workshop*, interview met Harry van Dalen, interview met Hans Roodenburg.

⁸²⁷ Interview met Han Entzinger.

⁸²⁸ Interview met Dennis Broeders.

⁸²⁹ Interview met Dennis Broeders.

⁸³⁰ Vergelijk ook: "Het integratievraagstuk is een hoofdpijndossier voor zowel politici als economen. Het roept allerlei ethische kwesties op ... en het toont de grenzen van de economische wetenschap. Integratie vraagt van economen een aanzienlijk andere benadering, inzichten uit de sociologie en antropologie zijn daarbij bijna onontbeerlijk. De afgelopen dertig jaar hebben economen zich niet of nauwelijks bemoeid met dit vraagstuk en gezien de praktische inslag van economen wordt dat hoog tijd" (Van Dalen 2002a: 368-369).

⁸³¹ *Workshop*.

⁸³² *Workshop*.

⁸³³ Interview met Joop Hartog, interview met Bernard van Praag.

⁸³⁴ URL (per 22-10-2008):<http://www.stormfront.org/forum/showthread.php/binnen-zonder-kloppen-55167.html>.

⁸³⁵ De voorloper van het Vlaams Belang.

⁸³⁶ "Baarljike onzin van Balkenende: reactie op de toespraak van Balkenende uitgesproken op 16 november 2004 te Straatsburg voor het Europees Parlement." *Heemland Tijdingen*, 7 december 2004, URL per 6-10-2008: <http://www.heemland.nl/tijdingen.htm#hlt16>. De *website* vermeldt over dit *e-magazine*: "Heemland, tijdschrift en webstek voor Nederlandse politiek, is een uitgave van de stichting Heem ten behoeve van politieke voorlichting, vorming en scholing. De stichting Heem is onafhankelijk en zet zich in voor de leefbaarheid van Nederland en omliggende landen in maatschappelijk en landschappelijk opzicht. Heemland richt zich tot allen die zich betrokken voelen bij een volksgezinde politiek in Europa, in het bijzonder in de Nederlanden. Anders dan op de meeste politiek-kritische webstekken wordt ook aandacht besteed aan voorstellen om de benarde sociaal-economische toestand van vergeten groepen Nederlanders te verbeteren".

⁸³⁷ "Baarljike onzin van Balkenende: reactie op de toespraak van Balkenende uitgesproken op 16 november 2004 te Straatsburg voor het Europees Parlement." *Heemland Tijdingen*, 7 december 2004, URL per 6-10-2008: <http://www.heemland.nl/tijdingen.htm#hlt16>.

⁸³⁸ Verschillende interviews.

⁸³⁹ Verschillende interviews.

⁸⁴⁰ Verschillende interviews.

⁸⁴¹ Ik spel politiek-ekonomisch(e) met een 'k' om te benadrukken dat het hier gaat om op Marxistische leest geschoeide migratie-economische kennis over het Wervingsbeleid en niet politiek-economische kennis in zijn algemeenheid. Om vergelijkbare redenen spreek ik van de 'politiek-ekonomische kennispraktijk' om aan te geven dat ik niet de politieke economie in zijn algemeenheid bedoel.

⁸⁴² Zie vorige noot.

⁸⁴³ Het geringe aantal publicaties maakt het *sowieso* al ongeloofwaardig en onwerkbaar om de productie van kennis in de verschillende categorieën op te vatten als een continuüm.

⁸⁴⁴ Deze indicatie is als volgt tot stand gekomen. De productie van economische kennis over de economische gevolgen van migratie naar Nederland is onderverdeeld in vijf categorieën: **B.** beleidsgerichte publicaties, voornamelijk aan de regering gerichte beleidsadviezen en rapporten; **A.** academisch onderzoek (dissertaties, publicaties in *peer reviewed journals* alsmede twee Engelstalige publicaties in *De Economist*, enkele ongepubliceerd papers, enkele hoofdstukken in *edited volumes*; om dubbeltelling te voorkomen zijn een aantal ongepubliceerde papers in andere categorieën ondergebracht; de dissertatie van Marshall (1973) is onder de politiek-ekonomische literatuur geplaatst); **S.** documenten die vallen onder een strikte interpretatie van de definitie in §1.3; **R.** documenten die vallen onder een ruime interpretatie van de definitie in §1.3 (onder andere columns of bespiegelende stukken in de *ESB* en publicaties over verwante onderwerpen); **P.** Politiek-ekonomische publicaties vanuit het *Marxistische perspectief* (recentere politiek-ekonomische publicaties over bijvoorbeeld de verhouding migratie-verzorgingsstaat zoals (Engelen 2003; Engelen 2004) heb ik weggelaten). Per episode is het aantal publicaties per categorie geturfd, gedeeld door de duur van de episode en vervolgens gecorrigeerd voor een algemene groei van de economische literatuur van 2% (door het gemiddelde van de correctiefactor per episode te nemen, waarbij geïndexeerd is op de episode 2000-2005; ter indicatie: de kolom '68-'72 is ongecorrigeerd ongeveer half zo hoog als de kolom '00-'05). Ik spreek van een indicatie omdat (1) Mijn bibliometrische methode mogelijk wat *bias* oplevert, bijvoorbeeld omdat alleen *ESB* systematisch doorzocht is en andere Nederlandstalige economietijdschriften niet en (2) er nogal wat interpretatiestappen zitten tussen 'de werkelijkheid' en de op bovenstaande wijze verkregen cijfers. De cijfers zijn echter goed te gebruiken om de omvang van de kennisproductie in de verschillende

episoden en categorieën onderling te vergelijken. Hieronder zijn de selecties voor elk van de vijf categorieën weergegeven:

A. (academisch) – (Heijke 1979; Kee 1989; Hartog & Vriend 1989; Hartog & Vriend 1990; Ritzen & Van Dalen 1992; Kee 1993; Van Dalen 1993; Niesing 1993; Niesing et al. 1994; Rettab 1995; Hartog & Zorlu 1999; Zorlu & Hartog 2000; Zorlu 2002; Zorlu & Hartog 2002; Van Ours & Veenman 2003; Roodenburg et al. 2004; Roodenburg & Euwals 2004; Zorlu & Hartog 2005; Van Dalen & Henkens 2005).

B. (beleidsgerichte publicaties) – (Berg 1967; Ter Rele 2003; Roodenburg et al. 2003; Hartog et al. 2003; De Lange et al. 2002; Van Dalen 2001c; Roodenburg 2000; Roodenburg & Reininga 1999; BEA 1994; Hartog & Teulings 1994; Bernardt 1993; Muus 1992; Min. Fin. 1988; Van Praag 1988; Van Praag 1987; Heijke 1977; Heijke 1976; SER 1974; Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen 1973; CPB 1972; Nederlandse Stichting voor Statistiek 1971; Berkhout 2003).

S. (strikte interpretatie §1.3) – (Nicolaas et al. 2005; Zorlu et al. 2004; Nieuwenhuis 2003; Euwals & Roodenburg 2003; Euwals & Nieuwenhuis 2003; Hartog 2002c; Hartog & Zorlu 2002; Klaver & Odé 2002; Marey et al. 2002; Van Dalen 2001a; Ter Rele & Roodenburg 2001; Dunnewijk 2001; Smit 2001a; Van Ours 2001; Zorlu & Hartog 2000; Van Imhoff & Van Nimwegen 2000; Lakeman 1999; Lof 1998; Odé & Van der Laan 1997; De Beer 1996; Teulings 1995; Hartog & Kee 1995; Delphiconsult 1995; Van der Zwan & Entzinger 1994; Crujisen 1990; Van Praag 1989; Ritzen 1988a; Rooduijn 1987; Hartog & Vriend 1987; Heijke 1986; Nelissen 1983; Nieuwenhuizen 1982; Van Zweeden 1974; Drewe & Heijke 1973; Huijsmans & Gelderman 1973; Tinbergen 1973; Heijke 1973c; Van Overeem 1972; Heijke 1972; Drewe 1971; Heijke 1971; Albeda 1970; Rood 1970; Visser 1970; Algemene Werkgevers Vereniging 1969; Van den Berg & Helmink 1968; Geyer 1967; Spierings 1967; Bruyn 1963).

R. (ruime interpretatie §1.3) – (Hartog 2005a; Nicolaas et al. 2004; Ederveen et al. 2004; Van Dalen & Esveldt 2003; Hartog & Winkelmann 2003; Van Dalen & Teulings 2003; Van Ours & Veenman 2002; Hartog 2002e; Bocker & Thranhardt 2002; Hartog 2002b; Schilder 2002; Van Dalen & Broeders 2002; Van Dalen 2002b; Roodenburg 2001; Van Dalen 2001b; Leers 2000; Zorlu 2000; Hartog & Winkelmann 2000a; Hartog & Winkelmann 2000b; Van Ours & Veenman 1999; Van Ours 1999; Van Dijk et al. 1998; Dagevos 1997; Kee 1997; Kloosterman et al. 1997; Heijke 1995; Hueber et al. 1995; Nijkamp & Voskuilen 1995; Muus 1994; Geelhoed 1994; Zalm 1993; Zwiers 1993; Nijkamp & Spiess 1993; Van Walderveen 1992; Van der Geest 1991; Ritzen & Van Dalen 1988; Kamps 1985; Heijke 1973a; Verkoren-Hemelaar & De Smit 1972; Klaassen 1971; Velu 1971; Wentholt 1967; Vis 1964).

P. (politiek-ekonomisch) – (Theunis 1968; Projectgroep Gastarbeiders Katholieke Hogeschool Tilburg 1970; Pronk 1970a; Pronk 1970b; Wormer 1970; Marshall 1973; Bovenkerk 1974; Penninx & Van Velzen 1976; Penninx 1977; Socialistische Partij 1983; Bovenkerk 1984; Bovenkerk 1985).

⁸⁴⁵ Hierbij heb ik mij gebaseerd op twee *ongelijksoortige* bronnen. Penninx (1988b: 9-10, 59-64) geeft een overzicht van het aantal *onderzoeksprojecten* in het minderhedenonderzoek. Dat vertoont een spectaculaire groei vanaf medio jaren zeventig en vooral vanaf 1980. Het aantal (*afgeronde*) projecten bedraagt vier in de jaren vijftig, 11 in de jaren zestig, 14 in de eerste helft en 29 in de tweede helft van de jaren zeventig. Daarna neemt de groei sterk toe: het aantal (*lopende*) onderzoeksprojecten bedraagt 69 in 1981, 110 in 1982, 182 in 1983 en 220 in zowel 1984 als 1985. Rath (2001) schat het aantal *publicaties* tussen 1981 en 2001 op zes à zeven duizend, ofwel 'bijna één per dag'. De lijn in Figuur 10.3 is op deze twee bronnen geschat. Van de periode na 2001 heb ik *geen gegevens*.

⁸⁴⁶ Zoals gezegd was een dergelijke ontwikkeling in de econometrie al eerder begonnen.

⁸⁴⁷ Illustratief voor de mate waarin (het geaccepteerd was dat) de rollen van wetenschappers en beleidsmakers door elkaar liepen is de carrière van Rinus Penninx. Penninx was betrokken bij het REMPLOD-project, was vanaf het begin lid van de ACOM, schreef de voorstudie voor het WRR-rapport *Etnische minderheden* en werkte als ambtenaar voor de Ministeries van CRM en BiZa in welke hoedanigheid hij grote delen van de (Ontwerp)-Minderhedennota schreef (Penninx 2005: 39). Daarna werd Penninx directeur van het IMES – een toonaangevend onderzoeksinstituut op het gebied van immigratie – en thans is hij coördinator van het Europese onderzoeksnetwerk IMISCOE (International Migration, Integration, and Social Cohesion).

⁸⁴⁸ Overigens werd het onderzoek van Heijke vooral gefinancierd omdat Sociale Zaken op zich genomen had om een deel van het werk van de Commissie-Muntendam te subsidiëren. Sociale Zaken financierden Heijke om hem in staat te stellen een bijdrage te leveren aan het rapport van de Commissie-Muntendam om zo aan hun verplichting te voldoen. *Workshop*.

⁸⁴⁹ Zie noot 848.

⁸⁵⁰ Preciezer: NUFFIC/IMWOO (IISH 2009).

⁸⁵¹ Jan Pronk als Hans Heijke hebben voor een deel een vergelijkbare achtergrond: allebei studeerden ze economie aan de Nederlandse Economische Hogeschool (later Erasmus Universiteit Rotterdam) en werkten ze bij het Nederlands Economisch Instituut, waaraan ook Tinbergen verbonden was.

⁸⁵² Vergelijk (Penninx 1988a: 249, noot 225).

⁸⁵³Zie *Vreemdelingen Circulaire* 1982, Supplement 1988, Bijlage C 36 Remigratieregelingen Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. URL per 2-9-2009: cmr.jur.ru.nl/CMR/Vc/Vc82/DeelC/deelC36/1.pdf; *Vreemdelingen Circulaire* 1994, Bijlage C 21, URL per 2-9-2009: cmr.jur.ru.nl/cmr/Vc/Vc94/DeelC/C15.pdf.

⁸⁵⁴Voor een onderzoek naar de recente Remigratiewet zie (Berkhout 2003).

⁸⁵⁵Preciezer: de Raad van de Arbeid.

⁸⁵⁶“ten aanzien van werkzaamheden op het gebied van toekomstonderzoek en planning op lange termijn, zowel binnen als buiten de overheid, voorstellen te doen inzake het opheffen van structurele tekortkomingen, het bevorderen van bepaalde onderzoeken en het verbeteren van communicatie en coördinatie”. Instellingswet WRR. Wet van 30 juni 1976 tot instelling van een Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid. *Staatsblad* 413, 5 augustus 1976.

⁸⁵⁷Dit zijn parafraseringen, geen letterlijke citaten.

⁸⁵⁸In die zin is er niet alleen een analogie met regressieanalyse maar ook met de methode van *Qualitative Comparative Analyses* (QCA). Deze methode komt er ruwweg op neer dat alle variabelen gedichotomiseerd worden en dat door middel van *Boolean algebra* wordt achterhaald welke combinaties van factoren leiden tot het al dan niet optreden van het fenomeen waarop de eveneens gedichotomiseerde afhankelijke variabele betrekking heeft, zie (Ragin 1994).

⁸⁵⁹De verzameling deelverzamelingen van een verzameling V met n elementen staat bekend als de ‘power set’ $\wp(V)$ van die verzameling en heeft 2^n elementen, dus met negen variabelen zijn er $2^9 = 512$ mogelijke combinaties. Voor de liefhebber: het bewijs volgt met inductie.

⁸⁶⁰De procedure is dezelfde als die is gevolgd in Hoofdstuk 3 (zie Figuur 3.2 en de daarbij gegeven uitleg). Het aantal publicaties is gecorrigeerd voor de algemene groei van de economische literatuur. Bij gebrek aan Nederlandse data heb ik de helft van het groeipercentage aangehouden dat (Quandt 1976) hanteert, namelijk 2% (nogal veel publicaties komen uit de *ESB* waaronder veel *columns* en ik veronderstel dat die een groeipercentage geringer dan 4% hebben). Figuur 10.5 is gebaseerd op de verzameling B+A+S+R in eindnoot 844.

Ik heb ook nog een aantal gevoeligheidsanalyses uitgevoerd en hieronder de correlaties gegeven (alle significanties tenzij anders vermeld dubbelzijdig):

- Voor de overige in eindnoot 844, gegeven selecties waren de correlaties (gecorrigeerd voor 2% groei van de literatuur): B: 0,69 ($p < 0,001$); B+A: 0,77 ($p < 0,001$); B+A+S: 0,65 ($p < 0,001$); B+A+S+R+P: 0,64 ($p < 0,001$) (waarin A=academisch; B=beleidsgericht; S=strikte interpretatie §1.3; R=ruime interpretatie §1.3 & P=politiek-economisch zoals gegeven in eindnoot 844).

- B+A+S+R voor verschillende percentages voor de groei van de literatuur: 0%: 0,68 ($p < 0,001$); 1%: 0,70 ($p < 0,001$); 2%: 0,69 ($p < 0,001$); 3%: 0,65 ($p < 0,001$); 4%: 0,57 ($p < 0,001$).

- B+A+S+R (gecorrigeerd voor 2% groei van de literatuur) voor alleen het migratiesaldo: 0,69 ($p < 0,001$).

- Voorts heb ik voor de selectie B+A+S+R (gecorrigeerd voor 2% groei van de literatuur) ook de correlaties berekend voor de verschillende herkomstgebieden gegeven in Figuur 5.3. Daarbij zijn geen aanwijzingen gevonden dat het aantal publicaties vooral samenhangt met immigratie van niet-westerse immigranten. De correlatie voor de totale immigratie uit EU-landen en de categorie ‘Overig’ (waaronder veel niet-westerse asielzoekers) in Figuur 5.3 is met 0,80 ($p < 0,001$) bijvoorbeeld erg hoog, veel hoger dan bijvoorbeeld voor de categorieën ‘Overig’ (0,68; $p < 0,001$) en ‘Overig’+‘Turken’+‘Marokkanen’ (0,62; $p < 0,001$) in Figuur 5.3. Met andere woorden: er is geen aanwijzing dat niet-westerse immigratie een grotere stimulus voor migratie-economisch onderzoek is dan immigratie in het algemeen.

- Tenslotte voor de selectie B+A+S+R (gecorrigeerd voor 0% groei van de literatuur) ook de correlatie berekend voor alleen de *ESB*-artikelen (waaronder nogal veel *columns* en commentaren): 0,47 ($p < 0,001$, enkelzijdig). Hierbij zijn twee opvallende piekjes (in de jaren vanaf 1970 en opnieuw in de jaren vanaf 2001) in het aantal publicaties die in verband gebracht moeten worden met de *Nota buitenlandse werknemers* respectievelijk het voorgenomen arbeidsmigratiebeleid in relatie tot vergrijzing en kenniswerkers na de eeuwwisseling.

- Uiteraard is de selectie B+A+S+R een subjectieve selectie, maar onder herhaaldelijk experimenteren met striktere of ruimere interpretaties van §1.3 bleef de correlatie verrassend stabiel. In het kader van de ‘intra-subjectieve betrouwbaarheid’ geef ik hier de uitkomsten voor onderstaande selecties S’ en R’ van 49 resp. 98 publicaties die ik een jaar eerder maakte en waarbij vooral de nadruk werd gelegd op de economische gevolgen voor Nederland. De selectie S’ leverde (gecorrigeerd voor 2% groei van de literatuur) een correlatie op van 0,67 ($p < 0,001$). Op vergelijkbare wijze leverde de ruimere selectie S’+R’ een correlatie van 0,61 ($p < 0,001$).

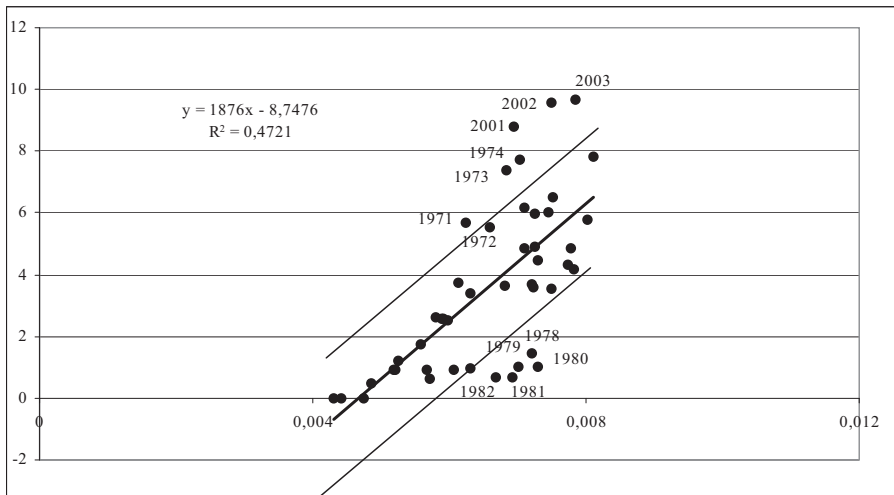
S* (strikte alternatieve interpretatie §1.3) – (Bruyn 1963; Berg 1967; Algemene Werkgevers Vereniging 1969; Heijke 1971; CPB 1972; Heijke 1972; Drewe & Heijke 1973; Heijke 1973c; SER 1974; Heijke 1976; Heijke 1977; Heijke 1979; Nieuwenhuizen 1982; Nelissen 1983; Heijke 1986; Ritzen 1988a; Van Praag 1988; Ritzen & Van Dalen 1992; Bernardt 1993; Van Dalen 1993; Hartog & Teulings 1994; Delphiconsult

1995; Hartog & Kee 1995; Heijke 1995; Teulings 1995; Odé & Van der Laan 1997; Lof 1998; Lakeman 1999; Roodenburg & Reininga 1999; Roodenburg 2000; Zorlu & Hartog 2000; Dunnewijk 2001; Roodenburg 2001; Smit 2001a; Ter Rele & Roodenburg 2001; Van Dalen 2001a; Van Dalen 2001b; Van Dalen 2001c; Van Ours 2001; Zorlu 2002; Euwals & Nieuwenhuis 2003; Hartog et al. 2003; Nieuwenhuis 2003; Roodenburg et al. 2003; Ter Rele 2003; Roodenburg & Euwals 2004; Roodenburg et al. 2004; Van Dalen & Henkens 2005; Zorlu & Hartog 2005)

R'. (ruime alternatieve interpretatie §1.3) – (Albeda 1970; Projectgroep Gastarbeiders Katholieke Hogeschool Tilburg 1970; Pronk 1970a; Pronk 1970b; Rood 1970; Visser 1970; Wormer 1970; Drewe 1971; Klaassen 1971; Van Overeem 1972; Verkoren-Hemelaar & De Smit 1972; Marshall 1973; Nationale Raad van Advies inzake Hulpverlening aan Minder Ontwikkelde Landen 1973; Van Zweeden 1974; Bovenkerk 1984; Kamps 1985; Rooduijn 1987; Hartog & Vriend 1989; Hartog & Vriend 1990; Van der Geest 1991; Muus 1992; Van Walderveen 1992; Kee 1993; Niesing 1993; Zwiers 1993; BEA 1994; Niesing et al. 1994; Rettab 1995; Kee 1997; Kloosterman et al. 1997; Hartog & Zorlu 1999; Van Ours 1999; Van Ours & Veenman 1999; Zorlu 2000; Bocker & Thranhardt 2002; Hartog 2002b; Hartog 2002c; Klaver & Odé 2002; Marey et al. 2002; Schilder 2002; Van Dalen & Broeders 2002; Van Ours & Veenman 2002; Zorlu & Hartog 2002; Euwals & Roodenburg 2003; Van Ours & Veenman 2003; Ederveen et al. 2004; Nicolaas et al. 2004; Zorlu et al. 2004; Nicolaas et al. 2005).

⁸⁶¹ Merk op dat er enige *time lag* is omdat in Figuur 10.5 gewerkt wordt met vijfjaarlijks voortschrijdende gemiddelden. Wellicht moeten deze drie perioden dus iets worden teruggeschoven in de tijd, zeg ongeveer één tot twee jaar. Gebruik van *exponential moving averages* (EMA's) zou de *time lag* wellicht wat verkleinen, maar ik meende dat met gebruik van voortschrijdende gemiddelden beter duidelijk zou worden wat er in Figuur 10.5 gebeurt.

⁸⁶² Voor de perioden met de meeste outliers zie onderstaande figuur:

⁸⁶³ Vergelijk (De Beer 1998).

⁸⁶⁴ Dit geldt ook voor de sporadische verwijzingen naar anoniem gebleven minderhedenonderzoekers die deze rol hadden; deze verwijzingen hebben betrekking op slechts twee verschillende personen.

⁸⁶⁵ *Syp Wynia* “Tweehonderd miljard: de PVV wil het weten. En waarom ook niet? *Elsevier* maakte het sommetje alvast en rekende uit wat de immigratie heeft gekost.” *Elsevier* 1-8-2009, pp. 14-17.

⁸⁶⁶ *Syp Wynia* “Tweehonderd miljard: de PVV wil het weten. En waarom ook niet? *Elsevier* maakte het sommetje alvast en rekende uit wat de immigratie heeft gekost.” *Elsevier* 1-8-2009, pp. 14-17.

⁸⁶⁷ “‘Immigrant nuttig voor economie’ Eконом: Verzoek PVV zo gek niet.” *Trouw* 25-7-2009.

⁸⁶⁸ “‘Immigrant nuttig voor economie’ Eконом: Verzoek PVV zo gek niet.” *Trouw* 25-7-2009.

⁸⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: Ed Groot, “Het nieuwe politieke nummer van de PVV.” *Het Financieele Dagblad* 29-7-2009, pp. 7; Joost Niemöller “Waarom vreest de politiek migratiecijfers?” *De Volkskrant* 1-8-2009, pp. 12; Teun Lagas “PVV-voorstel stuit op veel principieel verzet; Kosten-batenanalyse allochtonen ‘schaadt solidariteit’.” *Trouw* 23-7-2009 & Flip de Kam “Kosten en baten van immigratie: de feiten graag.” *NRC-Handelsblad* 8-8-2009, pp.18.

⁸⁷⁰ Ook een tegenstander als redacteur Ed Groot van het *Financieele Dagblad* stelt: “Een ontwikkelde verzorgingsstaat en ruimhartige immigratie bijten elkaar. Die onaangename realiteit is veel te lang weggemof-

feld onder een collectieve deken van politieke correctheid" (vergelijk §8.2). Ed Groot, "Het nieuwe politieke nummer van de PVV." *Het Financieele Dagblad* 29-7-2009, pp. 7

⁸⁷¹ Herman Staal "PVV maakt vraag naar feiten beladen; Gemengde reacties in Den Haag na Kamervragen over kosten van allochtonen." *NRC-Handelsblad* 23-7-2009. Vergelijk in hetzelfde stuk: "D66-leider Alexander Pechtold zegt geen moeite te hebben met de vragen. 'Zolang het maar geen schuldvraag wordt. Het goede is dat de PVV voor het eerst geïnteresseerd is in de feiten. Niet meer de emotie en de onderbuik, maar de feiten. Ik hoop dat dit een weg is die de PVV volhoudt'". Vergelijk verder: Flip de Kam "Kosten en baten van immigratie: de feiten graag." *NRC-Handelsblad* 8-8-2009, pp.18.

⁸⁷² Joost Niemöller "Waarom vreest de politiek migratiecijfers?" *De Volkskrant* 1-8-2009, pp. 12.

⁸⁷³ "'Immigrant nuttig voor economie' Econoom: Verzoek PVV zo gek niet." *Trouw* 25-7-2009.

⁸⁷⁴ Herman Staal "PVV maakt vraag naar feiten beladen; Gemengde reacties in Den Haag na Kamervragen over kosten van allochtonen." *NRC-Handelsblad* 23-7-2009.

⁸⁷⁵ Herman Staal "PVV maakt vraag naar feiten beladen; Gemengde reacties in Den Haag na Kamervragen over kosten van allochtonen." *NRC-Handelsblad* 23-7-2009.

⁸⁷⁶ "Migranten zijn geen goederen." *Nederlands Dagblad*, 25-7-2009, pp. 3.

⁸⁷⁷ "Snel antwoord over immigratiekosten." *De Volkskrant* 15-8-2009, pp. 2.

⁸⁷⁸ "Snel antwoord over immigratiekosten." *De Volkskrant* 15-8-2009, pp. 2.

⁸⁷⁹ Teun Lagas "PVV-voorstel stuit op veel principieel verzet; Kosten-batenanalyse allochtonen 'schaadt solidariteit'." *Trouw* 23-7-2009. Vergelijk: Herman Staal "PVV maakt vraag naar feiten beladen; Gemengde reacties in Den Haag na Kamervragen over kosten van allochtonen." *NRC-Handelsblad* 23-7-2009. & "'Immigrant nuttig voor economie' Econoom: Verzoek PVV zo gek niet." *Trouw* 25-7-2009.

⁸⁸⁰ "Allochtonen – PVV vraagt om de rekening." *De Volkskrant* 23-7-2009, pp. 3.

⁸⁸¹ Ed Groot "Het nieuwe politieke nummer van de PVV." *Het Financieele Dagblad* 29-7-2009, pp. 7

⁸⁸² "Snel antwoord over immigratiekosten." *De Volkskrant* 15-8-2009, pp. 2.

⁸⁸³ Flip de Kam "Kosten en baten van immigratie: de feiten graag." *NRC-Handelsblad* 8-8-2009, pp.18.

⁸⁸⁴ Evelien Tonken "Wilders' stinkende vraag." *De Volkskrant* 29-7-2009, pp. 9.

⁸⁸⁵ Sylvain Ephimenco, "Stem en ziel." *Trouw* 25 juli 2009.

⁸⁸⁶ Herman Staal "PVV maakt vraag naar feiten beladen; Gemengde reacties in Den Haag na Kamervragen over kosten van allochtonen." *NRC-Handelsblad* 23-7-2009.

⁸⁸⁷ "Kostenvraag allochtoon is een moreel dilemma." *De Volkskrant* 6-8-2009, pp. 2.

⁸⁸⁸ (Hollis 1994: 204).

⁸⁸⁹ This doesn't apply to Dutch econometrics which was internationally oriented from its (post-war) inception. However, a peculiarity of Dutch economics is a quite strict separation between econometrics and economics.